

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

І. В. Шаповалова

ФІЛОСОФІЯ

Методичні вказівки для самостійної роботи студентів

У трьох частинах

Частина I

Рекомендовано Методичною радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМЕНІ АДМІРАЛА МАКАРОВА

2025

УДК 101(076)
Ш24

Автор:

І. В. Шаповалова, канд. філос. наук, доцент

Рецензент:

О. В. Бобіна, канд. іст. наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Шаповалова І. В.

Ш24 Філософія : методичні вказівки для самостійної роботи студентів : у 3 ч. Частина І / І. В. Шаповалова. – Миколаїв : НУК, 2025. – 67 с.

Призначено для студентів різних спеціальностей, які вивчають курс філософії.

УДК 101(076)

© І. В. Шаповалова, 2025
© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2025

ВСТУП

Філософія є особливою сферою людського пізнання, яка виступає теоретичним орієнтиром у формуванні світогляду і духовної культури особистості, допомагає оволодіти системним мисленням, подолати фрагментарність професійної свідомості. Філософія – це духовно-раціональна свідомість цілого людства, результат його одвічних прагнень збагнути глибинні основи буття та місце людини в світі. За своєю природою філософія завжди інноваційна і критична. Вона, з одного боку, дисциплінує мислення людини, а з іншого – надає йому додаткові «ступені свободи», «розширює світоглядні горизонти», допомагає організувати інтелектуальний творчий пошук. Проблеми філософії осягаються безпосередньо, а через узагальнення даних інших наук та осмислення всього донаукового й релігійного досвіду.

Сучасна університетська освіта вже традиційно не може обходитися без філософії, бо тільки вона сприяє формуванню належного світобачення, загальної культури мислення, допомагає орієнтуватися у розмаїтті процесів і явищ, з'ясовувати зміст і значення життєвих пріоритетів та цінностей. Філософія допомагає визначати напрямки актуальних наукових досліджень, критерії та ознаки правильного руху до достовірних знань. Запропоноване видання належним чином буде сприяти досягненню зазначених вище освітніх завдань.

Вивчення курсу здійснюється у формі лекцій, семінарських занять, самостійної роботи студентів. Перша частина цього видання розпочинає знайомство студентів з виникненням філософії, значну увагу приділено її світоглядним

і методологічним аспектам, дискусійним питанням, а також темам розвитку філософського знання в різні історичні часи.

Структура і зміст видання «Філософія. Методичні вказівки для самостійної роботи студентів» відповідає робочій програмі нормативного курсу для студентів різних спеціальностей. З метою оптимізації самостійної роботи студентів до кожної теми курсу подаються теоретичні матеріали, питання для самоконтролю, творчі завдання для самостійної роботи, тематика рефератів і список рекомендованої літератури.

ТЕМА № 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК СВІТОГЛЯД І НАУКА

1. Сутність світогляду, його структура та види. Історичні типи світогляду.
2. Генеза, специфіка та структура філософського знання.
3. Функції філософії.

Основні поняття та категорії:

світогляд, структура світогляду, філософське знання, «любов до мудрості», предмет філософії, людина, світ, суспільство, духовне буття, релігія, міфологія, релігійний світогляд, міфологічний світогляд, наука, гносеологія, онтологія, ідеологія, цінності,

1. Для людини характерні три основні *типи ставлення до світу* (способи освоєння світу людиною): перший – це практичне освоєння світу, наприклад, у процесі трудової діяльності; другий – це теоретико-пізнавальне (наприклад, утворення математичного чи логічного знання у формі гіпотез, теорій та ін.); третій – духовно-оцінювальне (наприклад, осмислення Бога, ідеалів, цінностей). Цілісна єдність практичних настанов, знань, вірувань, ідеалів та норм утворює світогляд людини.

Світогляд як історично-конкретна форма суспільної самосвідомості допомагає людині сприймати, оцінювати, осмислювати світ, своє призначення, своє відношення до світу (основне питання кожного світогляду).

Тобто, світогляд – це сукупність поглядів, оцінок, принципів, які визначають загальне розуміння світу і місце в ньому людини. Але світогляд не просто сума знань, а їх складне мереживо. Для світогляду дуже важливо, щоб знання стали переконанням, способом життя і визначали норми поведінки.

Світогляд – складна і суперечлива єдність знань, ідеалів, мрій, цілей, сподівань, інтересів, бажань, надій, вірувань, переконань, емоцій, почуттів, поглядів на сенс і мету життя, котрі визначають аспекти мислення та норми діяльності особи. Через світогляд завжди відшукується смислова основа буття та відбувається прилучення до духовного світу як предків, так і сучасників. Світогляд характеризує активне самовизначення людини, динаміку її певного способу життя й думки.

Світогляд має наступні *рівні*: практичний (буденний), духовно-практичний (міф, релігія, мистецтво) та теоретичний (філософія, наука).

Також можна виділити *форми* світогляду, вони також багатоманітні і визначаються за різними критеріями: за соціальним носієм (індивідуальний, груповий, громадський); за конкретною соціальною спільнотою (молодіжний, професійний, студентський, буржуазний, селянський, злочинний); за історичною епохою (античний, середньовічний, сучасний); за етнічною чи локальною культурою (східний, європейський, американський, слов'янський); за сукупністю ключових ідей (романтичний, революційний, комуністичний, демократичний) тощо. Таким чином, світогляд – духовне утворення, культурний феномен, що складається за умов взаємодії різноманітних історичних, соціальних та особистісних складових.

У процесі еволюції суспільства склались основні *три історичні форми світогляду*: міфологічний, релігійний, науковий та філософський. Варто розрізняти міф і міфологічний світогляд, релігію і релігійний світогляд, науку і філософію

та відповідні їм світогляди. Особливу увагу слід приділити аналізу співвідношення міфології, релігії та філософського світогляду.

Міфологічний світогляд є історично першою формою світогляду. Це світогляд, заснований не на теоретичних доказах і міркуваннях, а на образно-емоційному переживанні світу та на суспільних ілюзіях, породжених дефіцитом точних знань про світ. Але саме з міфології починається своєрідне піднесення людства над важким і буденним існуванням, над суворим реальним світом – у «інший світ», світ умоглядний, більш привабливий і більш справедливий. Міфологічний світогляд – це своєрідне бачення світу, в якому змішуються природне і надприродне, фантастичне і реально існуюче, ідеальне і реальне, неможливе і можливе, бажане і дійсне. Сучасні дослідники виділяють такі особливості міфологічного розуміння світу: 1) галузі живого і неживого, природи і людини не відрізнялись. Уся природа розумілась як жива, одушевлена, живуча подібно людині (типовий антропоморфізм – перенесення особливостей людського життя – на природу); 2) міфологічне мислення не розрізняло сон і реальність, уявне і дійсне, знак, символ і те, що вони означають. Цю особливість розуміння світу називають синкретизмом (об'єднання різнорідного, злитність). Міф відрізняється від казки тим, що містить спробу пояснити явища. Він відрізняється і від легенди, оскільки в його основі не лежить історична подія.

Міфологія постає спільним джерелом більш зрілих форм світогляду – релігії та філософії – бо саме вона ініціює пошук відповідей на вічні питання про таємниці життя та смерті, походження космосу та людини, сенси людського існування тощо.

Релігійний світогляд виростає на підґрунті міфологічного світогляду, але є вже більш зрілою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття осягається не міфічними, а іншими способами. Вирізнимо такі: а) у релігійній свідомості вже чітко

розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини та природи; б) світ роздвоюється на духовний і тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного.

Релігія обґрунтовує перевагу ідеальних сутностей, що в практичному плані має доводити пріоритет духу над тілом й постійну необхідність дбати про чистоту душі, думок і справ. Потойбічне життя тлумачиться як відплата за земне існування. Релігія, як і міфологія, постає наслідком споконвічної потреби людей вийти за межі цього світу, знайти щось вище, краще, досконаліше, ніж щоденне просте існування у турботах і тривогах, знайти спасіння та втіху. Виникнення релігії відносять до часу існування ранніх родових общин. Відтоді релігія істотно змінилася, набула найрізноманітніших форм.

Релігійні вірування завжди були пов'язані з конкретним життям конкретних народів, тому єдиної релігії з єдиним змістом віросповідань і єдиним культом скластися не могло. Класифікувати різноманітні релігії вкрай важко. Найчастіше вчені пропонують визначати: 1) племінні культи; 2) національно-державні релігії; 3) світові релігії.

Виникнення релігії – величезний поступ в історії людства. Вона морально зрівняла всіх людей: нікому не дозволено порушувати заповіді Бога – ні царю, ні рабу, ні чоловікові, ні жінці, ні здоровому, ні каліці. Всі люди, як особи, як носії моральної свідомості, рівноцінні та рівноправні.

Філософський світогляд у сучасних умовах розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первісної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює філософію та розглянуті типи світогляду?

Їх об'єднує загальна спрямованість – дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує,

і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці питання представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами.

2. Філософія – це теоретично обґрунтований світогляд, найбільш зріла форма духовної культури (філософія – від грец. *phileo* – люблю та *sofia* – мудрість). Виникає філософія в VII–VI ст. до н. е. в Середземномор'ї, Китаї, Індії. Уперше слово «філософ» застосував грецький мислитель і математик Піфагор щодо людей, які прагнуть до високої мудрості і правильного способу життя. До нас дійшли перекази, що Піфагор називав себе не мудрецем, а любителем мудрості: сама мудрість (як і знання) дана лише Богу, а людина повинна задовольнятися тільки устремлінням до мудрості (до знання). Звідси і – філософія як Любов (чи устремління) до мудрості, буквально означає «любов до мудрості». У давніх греків це слово означало прагнення до розуміння, устремління до знання. У цьому розумінні воно використовувалося істориком Фукидідом, філософом Сократом та іншими представниками античної культури. Спеціалісти з античної філософії вважають, що тлумачення і закріплення терміна «філософія» як назви особливої сфери знання пов'язане з ім'ям Платона.

Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос та людину. Не випадково філософи античності були вченими-універсалами, ученими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Арістотель. Філософія, на його думку, – це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання «про причини і початок», «про сутність», «про суттєве як таке взагалі».

Початково поняття «філософія» мало значно більш широкий зміст, ніж згодом. Воно було синонімом теоретичної думки взагалі і науки, що народжувалась. Філософія існувала

як сукупність усіх типів світорозуміння, потужним підґрунтям для якого стали позиції розуму, інтелекту знань, а філософом вважався мудрець, якого цікавили і хід зірок у небі та явища природи, і закони віршування, і політичні пристрасті, і сенси життя та смерті, і багато чого іншого.

Філософія постає єдністю мудрого відношення до життя та теоретичного вчення. Світоглядний і гуманістичний потенціал філософії визначається тим, що проблематика філософії окреслюється колом проблем відношення «людина–світ». Філософія багатогранна і має чимало форм, що акцентують увагу на різних вимірах буття. Філософія може набувати форми гуманітарного наукового знання, філософської теології, суспільної ідеології, навіть філософського мистецтва. Проте її сутнісними *ознаками* є раціональність, прагнення до побудови універсальних теорій, пошук дефініцій та максимальних узагальнень, рефлексивність (знання про саме знання), критичність, вічний пошук істини та сенсу буття.

Тобто, філософія, не маючи єдиної форми, є світоглядним, універсальним, плюралістичним знанням, що відображає прагнення людини до самопізнання та осмислення найзагальніших підстав світу.

З'ясовуючи специфіку філософського мислення, необхідно засвоїти, що предметом філософії є найзагальніші реальності – світ, людина, мислення, культура, Бог, які вона осмислює за допомогою категорій і понять.

Коло філософських питань визначається відповідно до часу, епохи, глобальних проблем людства. В різні періоди у філософії домінували то вчення про буття, то вчення про пізнання, то етичні чи політичні вчення. Однак у будь-якому разі загальною спрямованістю філософії залишається досягнення чогось всезагального.

Таким чином, *предметом філософії* є найбільш загальні засади суцього (буття, небуття, простір, час, причинність, сенс

існування, добро, істина, свобода тощо), з яких «конструюється» сутнісна (а не наочна, не образна чи просто понятійна) картина світу.

Доцільно звернути увагу, що *предмет філософії змінюється в історії*. Так, переважним предметом античної філософії був космос – макросвіт, і людина як мікросвіт – подоба Всесвіту. Такі особливості історично першої теоретичної концепції предмету філософії – давньогрецької, яку в систематизованій формі сформулював Арістотель. На відміну від античності, в середньовіччі формується інше розуміння, а саме, предметом філософії (теології), згідно з вченням Фоми Аквінського, є Бог.

Радикальні зміни у визначенні предмету філософії почались під впливом становлення наукового знання та соціальних процесів розвитку буржуазного суспільства, предметом дослідження філософії Нового часу стає природа та людина як певний механізм, а доба Просвітництва породжує інтерес до пізнання історії та суспільних процесів. У період Німецької класики мислителі осмислювали адекватну методологію філософії та шукали для неї досконалу форму історичного буття. Отже, предмет філософії є історично змінним, що залежить від пануючої культури.

Слід звернути увагу, що у визначенні предмету філософії суттєвим є питання про співвідношення матерії та свідомості або, по суті те ж саме, природи та духу. Це питання Ф. Енгельс назвав «основним питанням філософії». Це питання має різне вирішення: матеріалістичне, ідеалістичне, моністичне, дуалістичне, плюралістичне. По-різному філософи відповідають і на питання про можливість пізнання світу. Послідовний матеріалізм доводить, що світ у принципі можна пізнати. Найвищим критерієм і гарантом цього є практика. Об'єктивні ідеалісти зосереджують увагу на пізнанні людської свідомості через пізнання відчуттів, понять тощо. Течія, представники якої в принципі заперечують можливість пізнання сутності

речей і закономірностей розвитку дійсності, дістала назву агностицизму. Основне питання філософії дає можливість орієнтуватися в історико-філософському процесі, визначити особливості будь-якої філософської системи.

Проаналізуємо проблему взаємодії філософії, науки та ідеології. Важливо підкреслити, що *наука* – це сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична схематизація об'єктивних знань про дійсність. Якщо наука прагне здобути максимально об'єктивоване знання, то філософія продукує знання, засноване на інтуїціях, ціннісних принципах та світоглядних гіпотезах. Тому сама по собі наука не є самостійним типом світогляду, а філософія ніколи не стане строгою наукою. В той же час, можна говорити про *науковий світогляд* як варіант філософського світоглядного знання, що спираючись на науку, і створює наукову картину світу (позитивізм). Науковий світогляд може мати власні цінності, ідеали, моральні норми життя. Існує відмінність філософії та ідеології. Якщо *ідеологія* приймає чіткі політичні постулати, спрямовані на керівництво суспільством і досягнення влади, то філософія не має політичної мети. Вона може бути покладена в основу певної ідеології (марксизм), але не може перетворитися на неї. Так само, якщо наука захищає певні світоглядні принципи, вона перетворюється на наукоподібну ідеологію (сцієнтизм).

Окрім цього філософія як універсальне знання, дотичне до прикладного знання, з якими теж утворює нові галузі. Так формуються філософія права, філософія політики, філософія мистецтва тощо. Необхідно пояснити специфіку предмета філософії в порівнянні з предметами інших наук та світоглядів. Як ми вже згадували, предметом філософії є найзагальніші реальності – людина, світ, Бог, культура тощо. Свій предмет філософія може осмислювати і за допомогою найзагальніших теоретичних понять та категорій, і в художніх формах, і в мудрих практичних настановах.

Коло власне філософських проблем зумовило **структуру філософського знання**, яка містить у собі:

- гносеологію (теорію пізнання, вчення про сутність, форми і закони пізнання і мислення);
- онтологію (вчення про буття);
- діалектику (вчення про джерела, сутність і закони розвитку);
- соціальну філософію (теорію суспільного життя);
- логіку (вчення про закони і форми правильного мислення);
- філософію історії (вчення про сутність, закономірності та сенс історичного процесу);
- історію філософії (теорію загальноісторичного філософського розвитку);
- аксіологію (теорію цінностей);
- етику (вчення про мораль);
- естетику (вчення про природу прекрасного та сутність мистецтва);
- філософську антропологію (вчення про людину) тощо.

Отже, філософія є вільним, критичним, заснованим на принципах розуму міркуванням про світ і людину, усвідомленням самих засад людського існування. Філософія повинна стати школою мислення і школою вільного діалогу з іншими людьми і культурою людства.

3. Характерними *рисами філософського мислення* є його здатність до найзагальніших, гіпотетичних, теоретичних, світоглядних, рефлексивних суджень. Тим самим філософія відрізняється від інших світоглядів і типів знання. Виходячи з названих рис, можна виділити наступні **функції сучасної філософії**:

- світоглядна – філософія формує систему поглядів на світ, осмислює і обґрунтовує світоглядні ідеали людини;

- методологічна – філософія розробляє всезагальні підходи до пояснення явищ, загальні вимоги та принципи до мислячого суб'єкта;
- гносеологічна (пізнавальна) – філософія дає нове знання;
- критична – філософія нічого не приймає на віру, піддає сумніву готові відповіді, більш за все цінує істину;
- прогностична – філософія вказує духовний орієнтир думкам і вчинкам людини тощо.

Крім того, філософія виконує дуже важливу культуроохоронну і культуротворчу роль, оскільки дає відповіді на питання, які цінності в матеріальному, духовному і соціальному світі є справжніми, а які – ні. Соціальна цінність філософії в тому, що вона допомагає людині визначитися в світі як свідомій, моральній, емоційночуттєвій істоті.

Сучасна філософія набуває нових форм завдяки розширенню всіх своїх основних функцій, надання їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов'язано з подальшим розробленням власне філософських проблем, подоланням бездуховності, утилітарного технократичного мислення, вузького практицизму та формалізму. Сучасна філософія як новий етап у розвитку теоретичної думки відображає стан суспільства і становище людини у світі стосовно сучасної епохи і відповідного рівня досягнень науки. Вона є теоретичною моделлю інформаційно-технологічної цивілізації, що формується, сприяє знаходженню рішень глобальних проблем людства, осмисленню глибоких інтеграційних процесів у світовій спільноті й правильному розумінню інших актуальних проблем.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Роль у житті людини, яку відіграє світогляд.
2. Які існують історичні типи світогляду?
3. Порівняйте міфологію та релігію як типи світогляду.

4. Чому міф не має часового виміру?
5. У чому полягає різниця між міфологією та філософією?
6. Що спільного та відмінного у релігії та філософії?
7. У чому полягає специфіка філософії як типу світогляду?
8. Що спільного і відмінного у філософії та науки?
9. Чи можна вважати філософію наукою?
10. Як Ви розумієте терміни «онтологія» і «метафізика»?
11. Поясніть терміни «гносеологія» та «епістемологія». Чи є вони тотожними?
12. Перелічіть основні розділи філософії.
13. Яка наука вивчає закони та форми правильного мислення?
14. Поясніть специфіку етики та естетики як самостійних філософських дисциплін.
15. Назвіть основні функції сучасної філософії.

Підготуйте реферати за наступними темами:

1. Генезис філософії.
2. Філософія як раціонально-теоретична форма світогляду.
3. Філософія як універсальний синтез культури.
4. Специфіка методу філософії.
5. Роль філософії у практиці та пізнанні.
6. Функції філософії.
7. Значення філософії у житті.
8. Структура філософського знання: онтологія, гносеологія, аксіологія, антропологія.

Рекомендована література

1. Воронкова В. Г. Філософія : навч. посібник. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 464 с.

2. Губар О. М. Філософія: інтерактивний курс лекцій : навч. посіб. – К. : Центр навч. літ-ри, 2007. – 416 с.
3. Івакін О. А. Філософія : навчальний посібник. – Одеса : Юридична література, 2008. – 280 с.
4. Історія української філософії : підручник. – К. : Академвидав, 2008. – 624 с.
5. Історія філософії в термінах : навч. посіб / А. І. Абдула, Н. П. Козаченко, О. П. Панафідіна. – Кривий Ріг : Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет», 2013. – 175 с.
6. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
7. Киричок О. Б. Філософія : підручник. – Полтава : ПДАА, 2010. – 381 с.
8. Кривуля О. М. Філософія : навч. посіб. – Харків : ХНУ ім. В. М. Каразіна, 2010. – 592 с.
9. Надибська О. Я. Філософія : навч.-метод. посібник. – Одеса : ОЮІ НУВС, 2009. – 360 с.
10. Пазенюк В. С. Філософія : навч.-метод. посібник. – К. : Академвидав, 2008. – 280 с.
11. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій : навч. посіб. – Львів, 2005. – 506 с.
12. Подольська Є. А. Філософія. Підручник. – К. : Центр навч. літ-ри, 2006. – 704 с.
13. Філософія : підручник / за ред. Є. М. Прічепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2008. – 592 с.
14. Філософія : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 2006. – 455 с.
15. Філософія : підручник / за ред. О. П. Сидоренка, С. С. Королук, М. С. Філяпіна та ін. – К. : Знання, 2010. – 414 с.
16. Черній А. М. Філософія : навчальний посібник для самостійної роботи студента. – К. : Академвидав, 2011. – 392 с.

ТЕМА № 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Поняття античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості.
2. Основні світоглядних ідей у натурфілософських («фізичних») школах Стародавньої Греції.
3. Класичний етап у розвитку античної філософії.

Основні поняття та категорії:

архе, атомізм, діалектика, логос, майєвтика, метафізика, нус, політія, філософські школи (Мілетська школа, Піфагорійська школа); Геракліт Ефеський, Елейська школа, атомісти, софісти; давньогрецька філософія класичного періоду: Сократ, Платон, Арістотель.

1. Термін «античний» у перекладі з латинської означає «давній». Але у звуженому й усталеному вживанні він означає початок європейської культури та цивілізації, греко-римський давній світ. Відповідно до «античної філософії» входять філософські здобутки цього світу. Поняття «антична філософія» ширше від поняття «давньогрецька філософія», бо охоплює, крім давньогрецької, ще елліністичну, римську й олександрійську філософії. Зазначену відмінність понять чітко видно у розгляді етапів розвитку античної філософії:

- 1 етап – натурфілософський (фізичний), або рання класика (VII–V ст. до н.е.);
- 2 етап – висока класика (V–IV ст. до н.е.);
- 3 етап – пізня класика, або завершальний цикл античної філософії.

До нього входять періоди:

- 1) елліністична філософія (IV–I ст. до н.е.);
- 2) олександрійська філософія (I ст. до н.е. – V–VI ст.);
- 3) римська філософія (I–VI ст. н.е.).

Отже, на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, а в подальшому історичному розвитку сюди додалися і філософські досягнення інших, культурно споріднених із Грецією регіонів. Проте і надалі грецька філософія була не простою, а основною складовою античної філософії, оскільки поставала як вихідна інтелектуальна засада та освячений традицією взірець і філософствування, і філософської поведінки.

Найважливішою особливістю античної філософії було те, що саме в античному світі вона вперше відокремилась від інших сфер діяльності і постала як автономний напрям знання та пізнання. Антична філософія була також відкритою і доступною (для всіх вільних громадян, крім жінок), терпимою до різних думок і позицій, динамічною і пластичною. Останнє проявилось у тому, що в античній філософії були наявні зародки різних напрямів подальшої філософії. Серед умов, що сприяли появі феномену античної філософії, виділимо такі:

- географічно-кліматичні – розміщення Балканського півострова, де починався розвиток античної філософії, на перетині трьох континентів (Європа, Азія, Африка); сприятливий клімат; наявність різноманітних природних зон (гори, долини, ріки, морські затоки), що, врешті, створювало ефект своєрідної «природної лабораторії» для випробовування людської кмітливості, розумності та активності;
- культурно-історичні – Стародавня Греція перебувала в інтенсивних контактах із давнішими цивілізаціями, зверталась до їх здобутків та вміла їх оцінити, переосмислити і використати; сама вона у цьому плані була «цивілізацією другого порядку»;

- соціальні – високий рівень розвитку соціальних стосунків та діяльності, багатоманітність напрямів життєдіяльності; існування полісної (невеличкі міста-держави) форми організації життя та інтенсивні контакти між полісами; демократичний устрій життя у більшості полісів, що сприяло спілкуванню між людьми, культивуванню навичок формування ясних, виразних думок, їх аргументації та доведенню (у демократичних полісах найважливіші державні рішення приймалися на загальних зборах, де всі законні громадяни мали право висловити свою позицію);
- відносна зрозумілість античної міфології та її близькість до людини; талановитість, активність і рухливість стародавніх греків. Отже:

антична філософія є першою історичною формою європейської філософії; в античному суспільстві філософія вперше відокремилась від інших сфер життєдіяльності людини та набула автономного характеру розвитку, завдяки сприятливим умовам розвитку вона дала початок багатьом ідеям і напрямам європейської науки та філософії.

2. Розглянемо, як розвивалися ідеї у натурфілософських («фізичних») школах Стародавньої Греції.

Класичний характер розвитку античної філософії виявився, зокрема, у тому, що в ній чітко й виразно продемонстровано логіку розвитку людського мислення. Розпочинається антична філософія з появи натурфілософських ідей та шкіл у Стародавній Греції.

Натурфілософія – це філософське осмислення природи («натури» – лат.). Грецькою мовою слово природа звучить як «фізис», тому таку філософію у Стародавній Греції називали «фізичною», а філософів цього періоду – «фізиками». Отже, на першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її об'єкт, а першою проблемою цієї філософії – проблема пошуку вихідного початку буття («архе»). Першим

філософом Стародавньої Греції, за загальним визнанням, був **Фалес** (624–526 рр. до н.е.). Від нього до нас дійшло дві тези: «Усе з води» та «Усе має душу».

Інший відомий філософ **Анаксимандр** (610–546 рр. до н.е.), стверджував, що «архе» само по собі не схоже ні на що, і це «апейрон», який є невизначеним та безмежним. Третій представник мілетської школи **Анаксимен** (588–525 рр. до н.е.) синтезував ідеї своїх учителів: початок буття має бути досить невизначений, але доступний для сприйняття, необхідний для життя і рухливий.

Яскравим прикладом поєднання теорії та практики була релігійно-етична школа **Піфагора** (570–490 рр. до н.е.), заснована ним близько 530 р. до н.е. в місті Кротон (південна Італія) як певний союз однодумців, що прагнуть мудрості (Піфагор підкреслював особливість філософії як любові до мудрості, а не просто володіння нею, звідки й походження самого терміна «філософія»). Піфагорійський союз, з одного боку, був замкненим релігійно-містичним орденом, який пропагував певне ставлення до світу та намагався втілити відповідний спосіб життя (зокрема аскетизм і спільність майна), з іншого – у його рамках за допомогою дедуктивного методу логічного доведення розробляли потужні абстрактні філософські й математичні теорії щодо облаштування Всесвіту та сутності буття.

Сучасник Піфагора – **Геракліт Ефеський** (544–483 рр. до н.е.) використав ідеї своїх попередників для побудови цілісної філософської концепції, що поєднувала високий рівень абстрактних міркувань із наочністю. Оскільки до Геракліта вже були створені філософські вчення, відмінні між собою, то він вважав за необхідне в розумінні світобудови перенести акцент із питання «Що?» (Що є світ? Що є початком світу?) на питання «Як?» (Як слід мислити, щоб мати достовірні знання?). Питання «Що?» і «Як?» від часів Геракліта Ефеського стають основними питаннями пізнання (у т. ч.

і наукового), що перебувають в органічній єдності між собою. На думку Геракліта, світ слід розуміти як потік, що весь час тече: «Усе тече, усе змінюється». Оскільки світовий рух відбувається не хаотично, то це свідчить про наявність єдиного світового закону – «логосу». «Логос» – це слово, мовлення, хід думки, і, отже, – розумний порядок. Такий погляд на світ, у якому він постає динамічним, змінним унаслідок боротьби та поєднання протилежностей, дістав назву діалектики. Отже, Геракліт є засновником діалектичного мислення, яке намагається багатоманітність сущого звести до певної його внутрішньої енергетики. У реальному світі логос проявляє себе у вигляді блискавки – особливої дії особливого вогню (здаймо, що Зевс керує світом за допомогою блискавки). Геракліт пояснював дією вогняної стихії усе, у т. ч. душу людини (особливий, сухий і чистий вогонь) і роботу інтелекту (просвітлення, «спалахи» при усвідомленні й т. ін.).

Далі необхідно розглянути ідеї основних філософських шкіл цього періоду.

Елейська школа (за назвою міста Елея). Найвідоміші представники **Парменід** (540–450 рр. до н.е.) та **Зенон** (490–430 рр. до н.е.). Парменід стверджував, що за належної уваги до процесу мислення ми змушені будемо визнати: «Лише буття є, а небуття взагалі немає». Бо про що б ми не мислили, думка буде непорожня. Навіть мислячи небуття, ми вводимо його в ранг буття, бо воно в цей момент існує для самого мислення як його предмет. Отже, всюди є лише буття, що дорівнює собі самому і є незмінне й невичерпне. Погляди на засади сущого як у своїй основі на нерухливі, незмінні, самототожні одержали назву метафізичного світобачення, яке за вихідними спрямуваннями протистоїть діалектиці. Парменіда вважають одним із засновників метафізики як стилю мислення. Зенон продовжував ідеї Парменіда через розроблення оригінальних задач-головоломок («апорії Зенона»), які доводили немислимість руху і змін.

Школа атомізму. Найвідоміший давньогрецький атоміст **Демокріт** (480–390 рр. до н.е.) виходив із тези, що «ніщо не виникає з нічого і не перетворюється у ніщо». Якщо у світі не було б чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Можна ділити і дробити речовину, але не бескінечно; край, межа можливого поділу – атом (неподільний); його існування – запорука незнищенності світу. З атомів утворюються світові стихії, а з останніх – усе, що існує. А. Ейнштейн назвав ідею атомізму однією з найпродуктивніших в історії науки, бо вона справді дає можливість пояснити багато явищ.

Школа еволюціонізму. Розробив її ідеї **Емпедокл** (483–423 рр. до н.е.), який вважав, що всі процеси світу можна пояснити через взаємодію чотирьох стихій, або елементів (вогнь, повітря, вода й земля), та двох сил протилежного спрямування (любов і ворожнеча). Під дією любові подібне з'єднується із подібним, а під дією ворожнечі навпаки – у світі панують роз'єднання, розпад. Любов і ворожнеча по чергово встановлюють своє панування у світі, а останній перебуває у періодичних станах прямування або до досконалості (так виникають Космос і всі форми життя), або до розпаду (який неминучий після панування любові).

Школа ноології (концепції всесвітнього розуму). Розробив її **Анаксагор** (500–428 рр. до н.е.), на думку котрого все, що існує, складається з частинок, які містять у собі всі якості та властивості світу, – із гомеомерій (частково подібних до всього). Тому ми й бачимо багатоманітність світу. Але конкретне поєднання гомеомерій зумовлене дією світового розуму – Нуса, або Нооса; саме він постає мірою для усього сущого.

3. Найбільш яскравий період у розвитку античної філософії – класичний період.

У цей час об'єктом осмислення для філософії стають усі сфери людської життєдіяльності. Першими поверненнями

проблематики від пізнання природи у напрямі людини та реалій її буття здійснили **софісти** (платні вчителі мудрості). Нагромаджене у філософії знання вони пустили у практику, почавши вчити риторики, мистецтва аргументації та доведення виправданості власної позиції. Їх більше цікавило саме це, а не пошук істини, але вони сприяли поширенню знань і поглибленню людських уявлень про суспільство, державу, людську доброчесність. Теза **Протагора** (481–411 рр. до н.е.) «людина є мірою усіх речей» вважається яскравим виявленням суб'єктивізму та релятивізму (принцип «все є відносним») у позиції софістів.

Відомий філософ цього періоду **Сократ** (469–399 рр. до н.е.) вважав, що людина повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточними, незмінними та завершеними; мінливі ж уявлення нашої душі слід вважати гадкою і тому не можуть бути підставою для виправданого життєвого вибору та поведінки людини. Справжні знання, за Сократом, слід шукати в собі («Пізнай себе!»), бо безсмертна душа людини, пройшовши повне коло «космічних перевтілень», потенційно знає все. Слід примусити її згадати забуте внаслідок умирань та нових народжень, а для того треба поставити людину в ситуацію суперечності із самою собою. Це й робив Сократ у своїх нескінченних бесідах із сучасниками («сократичні бесіди»), бо вважав, що людина, яка через власні міркування зайшла в суперечність із самою собою, буде змушена відчувати внутрішню напруженість, прагнути розв'язати цю суперечність. У бесідах Сократ, як звичайно, ставив запитання, а співбесідник на них відповідав. Задля досягнення своєї мети Сократ розробив спеціальний метод «маєвтики» – пологодопомоги, щоб народити справжні знання. Маєвтика Сократа включала цілу низку методик та прийомів (уподібнення, посилення на авторитети, аналогії, індукція і дедукція та ін.), які були спрямовані до одного: привести людину до самосперечання (тепер це має назву «проблемної ситуації»). По-друге, роздуми

Сократа, як звичайно, стосувалися понять, що позначали принципи, засади, орієнтири людської поведінки (справедливість, знання, доброчесність, прекрасне). Ці поняття не мали чуттєвих аналогів (не можна вказати пальцем на «справедливість як таку»), а тому переводили міркування у русло духовних пошуків. Нарешті, як неодноразово відзначали дослідники історії філософії, метод Сократа містив у собі досить відчутний елемент іронії – прихованого кепкування. Іронія Сократа значною мірою була зумовлена його вмінням побачити за очевидним і нібито зрозумілим дещо зовсім неочевидне, але важливе, глибинне. Крім того, Сократ натрапив на один із парадоксів людського буття: досить часто люди не лише не прагнуть мати істину, а й відвертаються від неї, затуливши її чимось прийнятним, простим, зручним. Іронія Сократа, за його власними словами, була спрямована на доведення тези: справжньою мудрістю володіє лише Бог. Людська ж мудрість обмежена, а іноді – і самообмежена. Так і не знайшовши належного знання у своїх співбесідників, Сократ проголосив: «Я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того». Було би помилкою вважати дану тезу Сократа виявленням його тотального скепсису (сумніву в усьому); звернемо увагу на те, що теза починається ствердно – «Я знаю». Але про що знає Сократ? – Про своє незнання, а це свідчить, принаймні, про те, що у нього є критерій для того, що відрізнити справжнє знання від незнання; цей критерій ми вже позначили вище і також зазначили, що Сократ не зустрівся із такими людськими знаннями, які б витримали належну перевірку на надійність.

Платон (427–347 рр. до н.е.) – найбільш відомий учень Сократа.

Сутність філософського вчення Платона можна відобразити в таких положеннях:

1. Існує два світи: світ ідей і світ речей. Світ ідей – дійсний, справжній, вічний, висхідний. Світ речей – недійсний,

залежний від світу ідей, він є хибним, недостовірним, несправжнім. Світ, в якому ми живемо, – нестабільний, змінний, знаходиться у невпинному русі, тоді, коли світ ідей – стабільний, постійний, вічний. Платон виходить, таким чином, з роздвоєння світу, підпорядкування «світу речей» «світові ідей».

2. Кожна річ (світу речей) має свою назву, свою ідею, котра існує самостійно, незалежно від самої речі. Речі виникають і зникають, а ідеї, про речі залишаються завжди, вічно. Від ідей залежать всі предмети об'єктивної дійсності.

3. Кожна ідея про річ – це поняття про ці речі. Вони, як і самі ідеї, вічні. Поняття утворюється раніше, ніж сама річ. Поняття є передумовою речі, а не навпаки.

4. Кожна ідея – це сама сутність речі. Немає ідеї, отже, немає і ніякої сутності речі. Ідея речі і сутність речі – тотожні.

Щоб підкреслити ілюзорність, несправжність «світу речей», Платон наводить такий приклад: уявіть собі, що люди знаходяться в глибокій печері і на стінах її бачать лише тіні тих людей, котрі проходять повз неї. Ті, що знаходяться у печері, людей не бачать, а тіні їх приймають за дійсний світ. Отак і в житті: світ речей, як і самі тіні – недійсний, хоча люди вважають їх справжніми. Світ речей – це ті ж самі тіні, а справжніх першооснов цих речей люди не бачать, не бачать ідей, котрі є їх сутністю.

Таким чином, вчення Платона – це об'єктивний ідеалізм, оскільки світ речей, що чуттєво сприймається, сама матерія, розглядається ним як результат нематеріальних ідей, котрі передують речам і існують самі по собі, незалежно від людини та її свідомості.

Свої політичні ідеї він виклав у роботах «Держава», «Політик», «Закони». Суспільство Платон розумів як відображення вічних ідей, які існують незалежно від людей та оточуючої їх дійсності. Найбільш важливою і безпосередньою формою

існування суспільства є держава. Філософ намагався створити картину ідеальних суспільств і держави.

В роботі «Держава» він змалював образ ідеального суспільства, яке складається із трьох класів: правителів-філософів, воїнів-стражів, ремісників і селян. Ієрархія цих класів заснована на їх відповідності трьом частинам душі. Розумний – філософи – правителі, які є мудрими і здійснюють справедливе правління; афективній частині душі – воїни, сильні та дисципліновані, які захищають державу від народних повстань усередині і від нападу ззовні; жаданій частині душі – ремісники, селяни, торговці, які створюють матеріальні засоби існування суспільства. Перші два класи позбавлені приватної власності та сім'ї. В такій державі існує спільність жінок та державне виховання дітей.

Найкращою формою державного правління він вважав правління аристократів – правління мудрих філософів. Інші чотири форми правління – тимократія (правління військової знаті), олігархія (правління багатих), демократія (влада народу), тиранія (влада тирану) – є недосконалими. Важливо зазначити, що Платон першим указав на взаємозв'язок політики, держави і соціальних змін (поділ праці, поява класів, нерівність людей).

Платон у 386 р. до н.е. відкрив в Афінах Академію – перший вищий навчальний заклад.

Учень Платона – **Арістотель** (384–322 рр. до н.е.) провів в Академії Платона близько 20 років і мав славу одного з найкращих його учнів. Але, прийнявши цілу низку думок учителя, Арістотель не прийняв його теорії ідей («Платон мій друг, але істина дорожча»). Арістотель проголосив, що ідея та річ – це те ж саме, тільки річ існує у реальності, а ідея – у нашому пізнанні і позначає передусім не єдине, а загальне в різних речах. Якщо ідея і річ тотожні, то пізнання слід спрямувати на вивчення внутрішньої будови речей та їх причин

і дій. За своєю будовою речі складаються з матерії і форми. Матерія є пасивним матеріалом; поза формою вона лише чиста можливість; разом із формою матерія постає у визначеності матеріалу (субстрату) для певної форми (як мідь, глина, мармур для скульптора). Отже, дійсність речей більше пов'язана з формами, що їх продукує «форма всіх форм», або світовий розум, який, мислячи себе самого, й утворює усі можливі форми. Буття ж конкретних речей зумовлене дією чотирьох причин: причина матеріальна, формальна (вже згадані), причина дійова (з'єднує форму та матерію) і фінальна, або цільова причина. Остання, за Арістотелем, є найважливішою, бо вона визначає місце конкретної речі в універсумі, тобто її сенс та виправданість. Рух речей зумовлений насамперед тим, що всі вони прагнуть виконати своє призначення. Ототожнивши річ та ідею, Арістотель справедливо вважав, що ми можемо здобувати певні знання про реальність, оперуючи лише ідеями і не звертаючись до речей. Він створив науку про закони та форми правильного мислення, назвавши її логікою. В основу логіки покладено вчення про три форми (поняття, судження та умовиводи) та про три закони мислення (закон тотожності предмета думки, неприпущення суперечності та виключеного третього).

Арістотель заклав основи політичної науки як самостійної науки. Його вчення більш реалістичне, ніж вчення Платона, оскільки він узагальнив практичний досвід функціонування 158 грецьких міст-полісів. Філософу належать такі політичні твори, як «Політика», «Афінська політика», «Етика», «Риторика».

Арістотель заперечував можливість існування ідеальної держави, тому що, на його думку, держава – це результат природного розвитку, а не божественного провидіння. Філософ вважав поліс (місто-державу) вищою формою спілкування людей, відображенням сутності людини як «політичної тварини», в якій закладено інстинктивне стремління до спільного

проживання. Формами такого існування виступають сім'я, громада, держава. Головна мета держави – це досягнення «кращого життя», загального блага для всіх громадян.

Арістотель заперечує ту тоталітарну модель держави, яку запропонував Платон. В його державі існує приватна власність та моногамна сім'я у всіх вільних громадян. На думку Арістотеля, держава – це втілення справедливості, закону, сфера виразу загального інтересу громадян. Арістотель виділяє дві групи форм державного правління. До правильних, справедливих він відніс: монархію (одновладдя), аристократію і політію (найкращу). Неправильні форми правління: тиранія, олігархія, охлократія (влада натовпу) – слугують лише власним інтересам правителів, а не народу. Найкращою формою правління є політія, вона забезпечує правління більшості, яка відповідає майновому й освітньому цензу.

Крім того, Арістотель розробляв етику, політію, поетику, вчення про душу. У 335 р. до н.е. він відкрив в Афінах свою вищу школу під назвою Ліцей.

Платон і Арістотель – неперевершені мислителі античної філософії, їхні думки багато в чому визначили і визначають духовну атмосферу Європи, а їх учення окреслюють гранично відмінні орієнтири європейського мислення: Платон розробив екзистенціально-містичний тип мислення, багато в чому образний, символічний, Арістотель – стиль раціонально-логічний, чіткіший та детально продуманий.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Коло проблем, які намагалася дослідити досократична філософія.
2. Що таке «архе»?
3. Чому Фалес вважав воду першопочатком світу?
4. Як розуміє Анаксимандр «апейрон»?
5. Чому Анаксимен вважав першопочатком повітря?

6. Порівняйте онтологічні ідеї Геракліта та Парменіда.
7. Що означає вислів Геракліта «Все тече, все змінюється»?
8. Яке значення мають апорії Зенона для розвитку давньогрецької філософії?
9. Яким чином софісти вплинули на зміну філософської проблематики?
10. Які твори належать Сократу?
11. Що таке майєвтика Сократа?
12. Яким чином пов'язані у Сократа етика та гносеологія?
13. Як Ви розумієте вислів Сократа «Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і цього»?
14. Охарактеризуйте основні онтологічні та гносеологічні ідеї Платона.
15. Поясніть «образ печери» у Платона.
16. Як розуміє Платон добро та зло?
17. Який вид мистецтва Платон вважає найкращим, а який – найгіршим?
18. Які форми держави виділяє Платон?
19. Порівняйте проєкт ідеальної держави Платона й Арістотеля?
20. Засновником яких наук вважається Арістотель?
21. Які причини існування речей виділяє Арістотель?
22. Що таке «телеологія»?
23. Що таке «метафізика»?
24. Як Арістотель пояснює рух?
25. Поясніть етику Арістотеля.
26. Що таке «мімезис» та «катарсис»?
27. Які закони логіки сформулював Арістотель?
28. Що таке «політія»?
29. Які форми державного правління виділяє Арістотель?

Підготуйте реферати за наступними темами:

1. Сократ: життя, основні філософські ідеї.
2. Софісти як опоненти Сократа.
3. Платон як учень Сократа.
4. Теорія «ідеальної держави» Платона: сучасний погляд.
5. Арістотель як фундатор системи наук.
6. «Знакові постаті» у філософії епохи еллінізму.
7. Проблеми етики в еліністично-римській філософії.

Рекомендована література

1. Філософія : навч. посіб. / [О. М. Бардін та ін.] ; за ред. О. М. Бардіна, М. П. Требіна ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – Х. : НТУ «ХПІ», 2012. – 431 с.
2. Філософія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Г. Дротянко та ін.] ; за ред. Л. Г. Дротянко, В. І. Онопрієнка, О. А. Матюхіної ; Нац. авіац. ун-т. – К. : НАУ, 2012. – 347 с.
3. Філософія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. В. Губерський та ін. ; за ред. Л. В. Губерського]. – Х. : Фоліо, 2013. – 509 с.
4. Філософія: кредитно-модульний курс : підруч. для студентів ВНЗ / [К. А. Іванова та ін.] ; за заг. ред. К. А. Іванової ; Нац. фармацевт. ун-т. – Харків : Золоті сторінки : НФАУ, 2014. – 471 с.
5. Філософія : навч. посіб. для студентів усіх напрямів підгот. / [О. П. Тімченко та ін.] ; за заг. ред. Тімченка О. П.; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. – Львів : Растр-7, 2015. – 359 с.
6. Філософія : навч. посіб. / [О. М. Кузь та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. Ф. Чешка ; Харк. нац. екон. ун-т. – Х. : ХНЕУ, 2013. – 263 с.
7. Історія філософії : підручник / за ред. В. І. Ярошовця. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 774 с.

8. Кремень В. Г. Філософія : мислителі, ідеї, концепції : підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
9. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій : навч. посіб. – Львів, 2005. – 506 с.
10. Рассел Б. Історія західної філософії. – К. : Основи, 1995. – 759 с.

ТЕМА № 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

1. Загальна характеристика доби Середньовіччя. Періодизація середньовічної філософії.
2. Східна і західна патристика.
3. Західноєвропейська схоластика.
4. Філософія епохи Відродження. Основні гуманістичні ідеї.

Основні поняття та категорії:

апологетика, гуманізм, есхатологія, креаціонізм, натурфілософія, неоплатонізм, номіналізм, патристика, провіденціалізм, реалізм, схоластика, теоцентризм, основні особливості філософії доби Відродження, гуманізм Відродження, соціально-політична філософія Н. Макіавеллі.

1. Духовне життя Середньовіччя, як і філософія цієї доби, були підпорядковані християнським ідеям. Християнство виникає у I–II ст. н.е. у Палестині та згодом розповсюджується на всю Римську імперію. Початково це був рух пригноблених народних мас, рабів, незадоволених власним життям. Воно надавало їм ілюзорну надію на краще майбутнє у потойбічному світі. При імператорі Константині (306–337) християнство було визнано офіційною державною релігією, у 391–392 роках заборонені всі язичницькі культу.

Середньовічна філософія являє собою сукупність філософських доби феодалізму, в яких знайшов світоглядне і методологічне відображення спосіб життя феодального суспільства. Головну роль у суспільній свідомості цього періоду починає

відігравати теологія як «знання» про «найбільш гармонічне» втілення духовності – Бога. Філософія в цей період була оголошена «служницею богослов'я». В усіх сферах суспільного життя домінував «теоцентризм» (від грец. Theos – Бог та лат. Centrum – центр кола), який формувався насамперед навколо католицької церкви. Попередні досягнення філософів заперечувались. Водночас, антична спадщина все ж таки мала вплив на мислителів Середніх віків. На особливу увагу заслуговують ідеї неоплатонізма – на Сході Римської імперії та арістотелізму – на Заході.

Філософію Середньовіччя поділяють на:

- 1) патристику (від лат. Pater – отець) – вчення отців церкви (II–IV ст.);
- 2) періодом розвитку християнських ідей, головною темою якого є вчення про творіння Світу зі Слова і його втілення в світі (V–XI ст.);
- 3) схоластику (від грец. Scholia – школа) – систематизована філософія, сконцентрована навколо середньовічних університетів, що була синтезом католицького богослов'я та логіки Арістотеля (XI–XIV ст.).

Основними ідеями періоду патристики були:

- 1) теоцентризм – Бог є центром і джерелом блага, краси, буття, а теологія – основою філософії та всіх інших наук;
- 2) креаціонізм – Бог створив світ із нічого, а тому створене, змінюючись, трансформується в «ніщойність», тобто у світ душі й духу, світлом чого є слово, яке є Бог і Людина водночас;
- 3) провіденціалізм – Бог править світом на правах його творця, а тому визначає його долю і напрям пізнавально-пошукової духовної діяльності людини;
- 4) персоналізм – розуміння людини як «персони», залежної в собі істоти, проте достатньої для богопізнання, а тому відкритої лише Богові – для благодаті святого духу або ж суду божого;

5) ревелаяціонізм – пізнання Божого замислу і промислу через його одкровення в священних книгах.

2. Це питання потребує аналізу основних філософських напрямів патристики та її найбільш відомих представників.

У розвитку патристики виокремлюють наступні школи: гностицизм, маніхейство, апологети, олександрійська школа, кап-падокійська школа, ареопагітики, але найбільш видатними представниками філософії цього періоду є **Квінт Тертуліан** та **Аврелій Августин**.

Римський юрист і філософ **Квінт Септимій Тертуліан** (160–230 рр.) з Карфагену захищав церкву від свавілля римської влади та єретичних впливів. Його перу належить трактат «Апологетикум» («Захист»). Тертуліан вважав, що антична філософія позбавила людину душевного спокою. Філософи шукають істину і в цьому знаходять сенс свого буття. Прості люди потребують чіткої й однозначної відповіді на питання про першооснову світу і спосіб свого буття. Тому філософія має бути замінена на віру: «Стосовно віри не знати нічого означає знати все». Філософія не повинна втручатись у справи релігії, остання ж може її використовувати для пояснення, а не дослідження. Віра позбавляє людину потреби пізнавального пошуку. Звідси теза: «Вірую, тому що абсурдно». Віра оминає пізнавальні перешкоди, пов'язані з тимчасовістю перебування душі в тому чи іншому тілі. Душа безсмертна в тому сенсі, що зберігається її енергія, отже, вона завжди діяльна, а тому може дати і дає життя тілу, яке воскресає до життя лише завдяки цій вічній енергії. Перед людиною відкриваються вибір з двох можливих шляхів – це свобода і гріх. Обираючи віру, людина обирає свободу від гріха; якщо навпаки – право на гріх і його виправдання. Віра, за Тертуліаном, йде попереду пізнавально-пошукової роботи мислення.

Аврелій Августин (354–430 рр.) – єпископ, найвидатніший з «отців церкви», який отримав ім'я Блаженний та статус святого. Автор творів «Про трійцю», «Сповідь», «Зречення»,

«Про град Божий». Творчість Августина не утворює цілісної філософської системи, але впорядковуючи його погляди, можна виокремити наступні принципові моменти.

По-перше, Августин обґрунтовує основну проблему християнської філософії, а саме – проблему Бога. Він вважав, що філософія є не стільки мудрість, скільки любов до неї. Людина має право на пошук власного начала – «звідки я прийшов сюди?» – і має знати відповідь, згідно якої не мати народила й вигодувала людину, а Бог. Лише він реально існує, адже статус буття має тільки те, «що перебуває незмінно».

Бог не лише створив цей світ (креаціонізм), але й постійно його зберігає, підтримує і вдосконалює. Августин відкидає уявлення, згідно з якими світ, одного разу створений, далі розгортається сам. Мислитель надав філософське обґрунтування двох важливих євангельських догматів: про особистісну форму Бога-творця та про створення Богом світу «з нічого».

По-друге, Августин зробив внесок у теорію простору і часу. До акту творіння часу немає. Саме творіння є актом Божої волі, адже розум сам по собі на світотворчість не впливає. Тобто, час розчинений у вічності, а вічність – у часі. Але ця розчинність не у просторі, а в душі людини. В ній постійно присутні теперішнє минулого – пам'ять, теперішнє нинішнього – споглядальне сприйняття Всесвіту, теперішнє майбутнього – надія і сподівання. Час, таким чином, не є щось пов'язане з рухом небесних світил, а щось «розпросторене» в душевній і духовній субстанції самої людини.

По-третє, вихідним моментом людського пізнання Августин вважає віру в Бога. Сутністю Августинової гносеології є апіорність (до-досвідні ідеї). Вивченню наук допомагає авторитет і розум. Віра в авторитет скорочує шлях пізнання, але наслідок такий же, адже йдеться про авторитет мудрості (Бога). Розум мудрості безпомилковий, адже в ньому немає чогось мінливого: «Розум є погляд душі, яким вона сама по собі, без опосередкування тіла, споглядає істинне».

Розглядаючи проблему співвідношення віри та знання, філософ надає пріоритет віри над розумом. Не самодіяльність людського розуму, але одкровення релігійних догматів є провідним джерелом знання. На відміну від інших «отців церкви», які вбачали джерело віри лише у Біблії, Августин проголосив найавторитетнішим джерелом віри церкву як єдину і вищу інстанцію будь-якої істини.

По-четверте, Августин вважав, що метою і сенсом людського життя є щастя. Єдине, в чому можна його досягнути – у пізнанні Бога та усвідомленні повної залежності від нього, адже будь-яке благо походить від Бога. Августин висуває концепцію зла як «послабленого добра»: «Зло має власним джерелом вільну волю людини, його зміст – у повстанні людини проти Бога, «тварі проти Творця». З моменту гріхопадіння люди тяжіють до зла, самі собою вони здатні лише на зло» (згодом ця теза у вченні Августина була дещо переглянута католицькою церквою: людина може отримати спасіння або волею Бога, або власними «добрими справами»).

По-п'яте, у своїй праці «Про град Божий» Августин принципово протиставляє державу і церкву. Держава, на його думку, заснована на любові людини до себе, на егоїзмі, що обумовлює безперервність конфліктів, боротьби та війн. Держава – це «царина диявола», «царина гріха»; проте церква – це «град Божий», вона заснована на самовідданій любові людини до Бога.

По-шосте, Августин зробив значний внесок у розвиток філософії історії. Фактично ним біла запропонована лінійна концепція історичного процесу. На відміну від античних уявлень історичного циклізму (коловороту), він вважав, що історія людства має свій початок (створення світу), кульмінацію (пришестя Христа) і кінець (друге пришестя і Страшний Суд). Сенс історії у перемозі християнської віри у всесвітньому масштабі.

В основу періодизації історії Августин поклав «Біблію» і назвав шість періодів: п'ять із них пов'язані зі старозавітними подіями, шостий – з земним життям Христа, його воскресінням та другим пришествям. Закінчується цей етап – і вся історія – Страшним Судом, виявленням грішників та праведників, після чого перші будуть одвічно мучитися у пеклі, а другі попадуть до раю. Таким чином філософія історії Августина стала підґрунтям для ідеї історизму та суспільного прогресу.

Взагалі, представники патристики намагались створити систематичну догматику текстів Священного писання.

3. В період схоластики місія філософії змінюється. Оскільки догматична конструкція була принципово вже створеною, завдання філософа полягало в тому, щоб впорядкувати її та зробити доступною для неосвічених людей, у тому числі таких, що прагнули перейти до християнської віри. Інакше кажучи, йшлося не про пошуки істини, а про доведення наявної в Одкровенні істини за допомогою розуму, тобто філософії.

При цьому, схоласти, по-перше, прагнули за допомогою розуму обґрунтувати істини віри і тим наблизити їх зміст до «мислячого духа людини»; по-друге, придати теологічним істинам систематичний характер; по-третє, використовуючи філософські аргументи, виключити критику святих істин. Початок схоластики припадає на IX століття. Виділяється рання схоластика, період її розквіту та пізня схоластика.

До XII століття схоластика розвивається під впливом ідей Аврелія Августина, з XIII по XV століття – під впливом Фоми Аквінського, який адаптував під запити християнства логіку Арістотеля. Схоластичній філософії були притаманні наступні властивості:

1. Універсальність (глобальність) у постановці й обґрунтуванні питань, що стосуються основ буття, а також духовних засад життя особистості.

2. Сакралізація духу як тієї субстанції в людині, яка робить її богоподібною.
3. Обґрунтування духовного характеру суспільного життя і, як наслідок, прав церкви на управління суспільством і державою.
4. Домінування морально-етичної проблематики в ролі предмета дослідження єдиного об'єкта пізнання – Бога, докази буття якого мали підкріпити силу безумовної віри в нього.
5. Схоластичний метод є формальним за своєю природою. Схоласти розмірковували про поняття без розгляду їх реального змісту, суто з формальної точки зору, що й вишколило логіку доведень майже до стану досконалості. Суперечки про універсалії: номіналізм, реалізм Через всю історію схоластики «червоною смужкою» пройшла дискусія про природу загальних понять – універсалій (від лат. *universalis* – загальний). Актуальність такої дискусії була обумовлена розумінням догмата про Трійцю.

Найбільш авторитетним католицьким філософом Середніх віків вважається **Фома Аквінський** (1225–1274), головними працями якого є так звані «суми» – енциклопедичні зведення існуючих знань («Сума проти язичників» і «Сума теології»).

Основні ідеї Фоми Аквінського можна виразити у вигляді наступних тез:

1. Гармонія віри і знання при підпорядкуванні знання вірі. Царини науки і віри у Фоми Аквінського чітко визначені. Завданням науки є пояснення закономірностей світу. Пізнання повинно бути спрямоване насамперед на об'єкт, але в жодному разі не на суб'єктивні форми мислення. Над цариною філософського пізнання існує інша царина, яку вивчає теологія. До неї не можна проникнути природною силою мислення. Від представників ранньої схоластики, наприклад, П'єра Абеляра чи Ансельма Кентерберійського, які прагнули розповсюдити

можливості розуму на всю галузь християнської догматики, Аквінат відрізняється певними обмеженнями. Так, деякі тайнства християнської віри (Трійця, воскресіння) залишаються поза межами філософського пізнання.

2. Різниця між сутністю та існуванням. Будь-яке суще, починаючи від одиничних речей і закінчуючи Божественним абсолютом, складається із сутності та існування. У Бога сутність є тотожною існуванню, проте у речей «тваринного світу» сутність не відповідає існуванню, оскільки вона не витікає з їх одиничної суті. Таке вирішення проблеми взаємовідношення сутності й існування закріплює дуалізм Бога і світу, що відповідає основним принципам християнського монотеїзму.

3. Позиція поміркованого реалізму в дискусії про універсальї. Фома Аквінський вважав, що універсальї можуть існувати у троякій формі: а) до речей, в розумі Бога: це ідеї, за якими Бог створював світ і конкретні об'єкти; б) у речах – як їх сутність, форма; в) після речей – у людських думках, цей вид універсальї утворюється в розумі людини в результаті пізнання сутності речей.

4. Докази буття Бога. Буття Бога, за Аквінатом, повинно бути доведено за допомогою розуму. Він відкидає онтологічний доказ буття Бога, запропонований Ансельмом Кентерберійським. Вислів «Бог існує» не є для розуму ані очевидним, ані вродженим. Він повинен бути доведений логічним шляхом.

У «Сумі теології» Фома Аквінський наводить наступні п'ять доказів. Доказ від руху. Оскільки все на світі рухається, то повинен бути «першодвигун» руху – Бог. Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього – Бог. Все у світі існує не випадково, а з необхідності, ця необхідність – Бог. Всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог. Здійснював доказ божественного

керування світом або аргумент через цільову причину. У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. Отже, повинна існувати «остання» і головна мета – Бог.

5. Обґрунтування безсмертя душі. Фома Аквінський стверджує, що людська душа безтілесна, вона є чистою формою без матерії, духовна, незалежна від матерії субстанція. Тим самим зумовлюється її незнищеність і безсмертя.

6. Проблема сенсу життя вбачається Аквінатором у досягненні щастя, яке розумілось ним як пізнання і споглядання Бога. Передумовою моральнісної поведінки мислитель вважає свободу волі. Розвиваючи вчення про етичні чесноти, Фома Аквінський визнає чотири традиційних чесноти античної філософії (мудрість, відвагу, поміркованість та справедливність), але додає до них три християнських: віру, надію, любов.

7. У соціально-філософському плані Фома Аквінський рішуче виступає проти соціальної рівності, стверджуючи, що станові статуси є одвічними. Піддані повинні підпорядковуватись панам, покірність також є чеснотою. Найкраща форма правління – монархія. Монарх повинен бути у своєму королівстві тим, чим є душа в тілі і Бог у світі. Влада доброго і справедливого монарха повинна бути відображенням влади Бога у світі. Тому володарям слід підпорядковуватись церкві, роль якої вище за роль держави.

8. Фома Аквінський, як і філософи-схоласти в цілому, геоцентричну систему Птолемея, згідно з якою нерухомим центром всесвіту є Земля, а всі інші планети – Сонце, Місяць, зірки – обертаються навколо неї, прирівнювали до релігійного догмату, який приймався без доведення.

У 1323 році Фома Аквінський був проголошений святим, у 1879 році його вчення (томізм) визнано Папою Левом XIII офіційною доктриною католицької церкви. У XX столітті на його основі активно розвивався неотомізм.

Важливе місце в середньовіковій філософії займала боротьба номіналістів і реалістів з приводу природи загальних понять, так званих універсалій.

Реалісти (Ансельм Кентерберійський, Іоанн Скот), у відповідності з вченням Платона, вважали, що реально існують лише загальні поняття, які є вічними. Вони існують до речей, до природи; нібито поняття «будинок взагалі», «людина взагалі» і т. п. існують до появи конкретного будинку, людини тощо.

Номіналісти (Іоанн Росцелін, П'єр Абеляр, Вільям Оккам) дотримувалися інших поглядів. Вони стверджували, що реально існують лише окремі речі, котрі передують поняттям про них. Поняття є лише іменами, назвами речей (лат. *nomina* – назва, ім'я). Поняття утворюються в процесі пізнання окремих речей і окремо від них не існують.

За цією, здавалось би, абстрактною суперечкою таїлася суттєва філософська проблема, а саме, що чому передує: об'єктивно існуючі речі поняттям про них, чи, навпаки, поняття, котрі є продуктами мислення, передують самим речам; наше пізнання йде від речі до поняття чи від поняття до речі. Слід відзначити, що тут, в зародку, вже містилися елементи емпіризму і раціоналізму, матеріалізму й ідеалізму, котрі отримали свій розвиток пізніше.

Нові тенденції у схоластичній філософії Середньовіччя, відмінні від вчення Ф. Аквінського, були представлені у творчості **Роджера Бекона** (біля 1214–1294 рр.) і **Дунса Скота** (1265–1308 рр.).

По-перше, вони піддали сумніву схоластичні методи з'ясування проблеми універсалій, пропонуючи взамін їх пустоти і формалізму дослідні методи, котрі «доходять до пізнання причин явищ». По-друге, на противагу правовірним схоластикам і Ф. Аквінському, вони звертали увагу на проблеми природознавства. По-третє, вони прагнули розірвати зв'язок між

філософією і теологією, до певної міри вивільнити філософію від гніту церкви.

Слід відзначити, що за рівнем розвитку філософії, культури в цілому середньовікова філософія була кроком назад у порівнянні з античністю. Хоча падіння Римської імперії, перехід від рабовласницьких до феодальних суспільних відносин були прогресивним явищем в історії розвитку суспільства, феодальний лад відкривав простір для подальшого прогресу у розвитку виробництва, науки, техніки, ремесел, культури, політичних та соціальних відносин.

На межі двох епох – античної і середньовікової – сформувався новий світогляд – християнство, яке мало домінуючий вплив на духовне життя усіх європейських країн.

Коротко узагальнюючи риси, притаманні філософії Середньовіччя, можна звести їх до наступних:

1. Засилля в усіх сферах життя релігії.
 2. Схоластика як спосіб філософствування.
 3. Теоцентризм.
 4. Геоцентризм.
 5. Переважання ідеалістичних напрямків у філософії.
 6. Слабкі паростки матеріалізму.
4. Епоха Ренесансу (від франц. Renaissance – Відродження) починається не всюди і не одночасно, а виникає як культура розвинутих міст (а не села), більш того – як «салонна культура». Приводами для організації дозвілля нових суспільних прошарків стали розповіді мандрівників, вірші поетів, картини художників, філософські міркування та ін., а їжа, напої і танці слугували лише доповненням «культурної програми». Згодом в італійських містах, а саме Флоренції, Сієні, Феррарі, Пізі, Неаполі та інших, формуються своєрідні спільноти однодумців – гуманістів. Основним смыслом свого життя гуманісти вважали заняття філософією, літературою, стародавніми мовами, вивчення античної спадщини.

Гуманісти прагнули утвердити нову систему духовних цінностей, серед яких на перший план висувалася сама людина, її особистісні достоїнства, а не походження, багатство чи влада. Культура постає головним критерієм людської гідності та шляхетності. Тому гуманісти проповідують шляхи індивідуального вдосконалення через прилучення до культури. Антична культура не випадково стає базовою у формуванні ідеалів доби Відродження: антична спадщина з її високими оцінками людини та її розумності виявилася більш близькою та зрозумілою новим суспільним прошаркам, ніж теологічна культура та ідеологія середньовіччя. Гуманізм Відродження спирається вже переважно не на релігію, а на мистецтво та науку. Під гуманізмом стали розуміти новий тип освіченості – не богословської, а мирської, світської.

В епоху Відродження будь-яка діяльність – чи то діяльність художника, скульптора, архітектора, інженера, мореплавця або поета – сприймається як прояв талантів чи знань людини, а не як спокутування гріхів. Творча діяльність як така набуває пріоритетного значення. Людина – це майстер, митець, творець. Не лише Богу, а й людині властива функція творіння. Бог створює світ, а людина – решту речей. Мистецтво як майстерність взагалі стає визначальною характеристикою епохи Відродження. Звеличення ролі людини та її творчих успіхів призвели до утвердження антропоцентричного світогляду.

Цей антропоцентризм мав цілком відчутні прояви в літературі, філософії, мистецтві. По-перше, людина вже розглядається як особистість, як «внутрішня людина», що приховує у своїх глибинах різні можливості та здібності. Більше того, людина сама відповідає за створення себе самої як особистості, сама визначає свій життєвий шлях, бо сама здатна розрізняти добро і зло. Формується нова самосвідомість з новими життєвими цілями та позиціями. По-друге, піднесення розумових і творчих сил людини потягло за собою своєрідну «реабілітацію»

і людської тілесності: в мистецтві утверджується справжній культ краси людського обличчя і тіла. Людина прекрасна з усіх сторін. По-третє, метою життя людини проголошується тепер не турбота про спасіння власної душі, а прояв себе для інших, служіння людям, а не Богу, творчість, пізнання. По-четверте, ідеалом людини Відродження стає її всебічна діяльність. Всебічно розвинута особистість – символ епохи. Теорія архітектури, живопис, математика, механіка, картографія, медицина, педагогіка, філософія, естетика, етика, поезія тощо складають коло інтересів **Леонардо да Вінчі** (1452–1519), **Леон-Баттіста Альберті** (1404–1472), **Мікеланджело Буонарроті** (1475–1564), **Парацельса** (1493–1541) та багатьох інших видатних митців. Талановита людина талановита в усьому. Справжній творець долає корпоративну залежність від цехових правил, сам відстоює свою честь через всебічність своїх занять та вмінь. Майстер всюди і завжди представляє самого себе, і тому звідси формується його нова суспільна позиція – відчуття власної гідності через самоствердження шляхом творчої діяльності.

З XVI–XVII століття духовне оновлення поширюється на інші європейські країни та набуває більш натурфілософського, природничо-наукового характеру.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людяний) у загальному значенні означає прагнення до людяності, до створення умов гідного для людини життя. Гуманізм має місце там, де людина починає міркувати про себе, свою роль у світі, сенс свого буття. Такі міркування можна вважати одвічними, і філософія завжди має гуманістичний зміст.

Гуманізм у вузькому значенні (в якому ми зараз його розглядаємо) – це ідейний рух періоду Ренесансу, змістом якого стало вивчення і поширення античних мов, літератури, мистецтва та філософії. Цей гуманізм, з одного боку, продовжує у нових історичних умовах традицію античного гуманізму «людини розумної», а з іншого – відрізняється від нього піднесенням

вольової та завзятої людини буржуазної епохи над людиною давнини, яка тільки-но «збирала мудрість».

Ранній, «італійський», гуманізм XIV–XV ст. представлений перш за все творами **Данте Аліґ'єрі** (1265–1321) та **Францеско Петрарки** (1304–1374), яких називають «батьками гуманізму». Зокрема Данте вважає, що людина визначається, з одного боку природою, а з іншого – Богом. Людина сама відповідає за своє благо, особистісні здібності і якості завжди є вирішальними. Всі людські справи (в тому числі і політика) спираються на людський розум. Бога не можна протиставляти творчим силам людини, вони існують у взаємній єдності. Данте сповнений віри у сили та розум людини. Великий пропагандист античної культури Петрарка також схиляється до ідеї активної самореалізації людини.

До видатних гуманістів XV ст. належить і видатний філолог і філософ **Лоренцо Валла** (1407–1457), близький у своїх міркуваннях до античного епікуреїзму. Він підкреслює природне ество людини і вважає добродійним все те, що відноситься до життєво важливого інстинкту самозбереження, тому жодна мирська насолода не може бути аморальною.

Новий більш прагматичний підхід до розуміння людини, релігії, моралі та держави запропонував видатний державний діяч і політичний філософ епохи Відродження італієць **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527). Його також вважають фундатором політичної науки, яка на той час була частиною політичної філософії. Його головні праці «Державотворець», «Роздуми про першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції». Безпосередня участь Макіавеллі в політичному житті забезпечила йому розуміння того, що без політичних знань неможливе ефективне управління державою, а політична наука слугує вирішенню суспільно важливих задач.

На думку Н. Макіавеллі, мораль і політика несумісні. Пізніше політику, яка спирається на культ сили, жорстке маніпулювання, аморальність, назвали «макіавеллізмом».

Гуманізм Ренесансу в Італії орієнтувався переважно на Платона. Його філософія вважалася синтезом всієї філософії минулого. У флорентійській платонівській Академії (заснованій у 1459 р. К. Медичі за пропозицією візантійського неоплатоніка Георгіоса Гемістоса) Платон вважався «богом серед філософів», а філософія – надійним знанням про людину, світ і Бога.

З флорентійською платонівською Академією пов'язують час найбільшого розквіту італійського платонізму. Сама Академія стає головним культурним центром не лише Італії, а й всієї ученої Європи.

Питання і завдання до самоконтролю

1. Прокоментуйте вислів Августина: «Коли людина живе по людині, а не по Богу, вона подібна до диявола».
2. Доведіть, що епоха Відродження закономірно підготовлена Середньовіччям, а не є його різким запереченням.
3. Як називається філософська позиція, згідно з якою Бог і природа вважаються тотожними?
4. Порівняйте соціальні й моральні ідеали Середньовіччя та Відродження.
5. Чому поняття «особистість», що стає актуальним в епоху Відродження, не могло утвердитися в культурі раніше?
6. Прокоментуйте висловлювання М. Кузанського: «Справді, людина є Бог, тільки не абсолютно, оскільки вона людина; вона – людський Бог. Людина є також світ, але не конкретно всі речі, оскільки вона людина; вона – мікрокосм, або людський світ. Область людяності охоплює, таким чином, своєю людською потенцією Бога і весь світ. Усередині людської потенції є по-своєму все. У людяності людським чином, як у Всесвіті універсальним чином, розгорнуто все, оскільки вона є людський світ. У ній же людським чином і згорнуто все, оскільки вона є людський Бог».
7. Проаналізуйте основні соціально-політичні ідеї Н. Макіавеллі.

Підготуйте реферати за наступними темами:

1. Т. Аквінський як філософ і як теолог. Докази буття Бога.
2. Дискусія про універсали: номіналізм – концептуалізм – реалізм.
3. Гармонія знання та віри у середньовічній філософії.
4. Віра у структурі людської свідомості.
5. Пантеїзм – специфічна риса натурфілософії Відродження.
6. Астрономічні відкриття М. Коперника та Дж. Бруно, їх світоглядне значення.
7. Соціальні утопії доби Відродження.
8. Нове розуміння людини в епоху Відродження.
9. Особливості розвитку філософії в часи Гуманізму.
10. Соціально-політичні ідеї Н. Макіавеллі.

Рекомендована література

1. Філософія : навч. посіб. / [О. М. Бардін та ін.] ; за ред. О. М. Бардіна, М. П. Требіна ; Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – Х. : НТУ «ХПІ», 2012. – 431 с.
2. Філософія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Г. Дротянко та ін.] ; за ред. Л. Г. Дротянко, В. І. Онопрієнка, О. А. Матюхіної ; Нац. авіац. ун-т. – К. : НАУ, 2012. – 347 с.
3. Філософія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. В. Губерський та ін.] ; за ред. Л. В. Губерського. – Х. : Фоліо, 2013. – 509 с.
4. Філософія : кредит.-модул. курс : підруч. для студ. ВНЗ / [К. А. Іванова та ін.] ; за заг. ред. К. А. Іванової ; Нац. фармацевт. ун-т. – Харків : Золоті сторінки : НФАУ, 2014. – 471 с.
5. Філософія : навч. посіб. для студентів усіх напрямів підгот. / [О. П. Тімченко та ін.] ; за заг. ред. О. П. Тімченка ; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. – Львів : Растр-7, 2015. – 359 с.

6. Філософія : навч. посіб. / [О. М. Кузь та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. Ф. Чешка; Харк. нац. екон. ун-т. – Х. : ХНЕУ, 2013. – 263 с.
7. Дулуман Є. К. Філософія : курс лекцій / Є. К. Дулуман, Н. В. Анацька ; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – 236 с.
8. Кулик О. В. Філософія : навч. посіб. для вищ. навч. закл. III–IV рівнів акредитації : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Кулик ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Д. : Моноліт, 2013. – 691 с.
9. Множинська Р. В. Історія філософії (Антична філософія – Філософія доби Нового часу). Хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Множинська ; Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. – К. : КНУТД, 2011. – 223 с.
10. Петрушенко В. Л. Філософія: Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2014. – 594 с.
11. Рижак Л. Філософія : підручник / Людмила Рижак ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 649 с.
12. Сторіжко Л. В. Історія філософії : навч. посіб. / Л. В. Сторіжко ; Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. – Київ : Фенікс, 2012. – 156 с.
13. Татаркевич В. Історія філософії. – Л. : Свічадо, 1997. – Т. 2 : Філософія Нового Часу до 1830 року / пер. О. Гірний, Я. Саноцький. – Львів : Свічадо, 1999.

**ТЕМА 4–5. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ
(XVII–XIX СТ.).
НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ**

1. Гносеологічний поворот у філософії Нового часу. Матеріалізм та ідеалізм.
2. Раціоналістична філософія XVII–XVIII ст.
3. Емпірична філософія XVII–XVIII ст. Французький матеріалізм.
4. Німецька класична філософія. Теорія пізнання й етика Канта.
5. Концепція абсолютного ідеалізму Г. Гегеля.
6. Антропологічний матеріалізм та психологічний аналіз релігії Л. Фейєрбаха.
7. «Філософія тотожності» законів природи і мислення Ф. Шеллінга.

1. Гносеологічний поворот у філософії Нового часу. Матеріалізм та ідеалізм.

XVII–XVIII ст. – початок нової епохи, епохи переходу від традиційного до індустріального суспільства в Європі. Розвиток виробництва, поява великих підприємств зі спеціалізованою працею і застосуванням різноманітних механічних пристроїв викликали нове ставлення до природи.

У суспільстві на першу роль почала виходити нова суспільна група – буржуазія. Її світогляд і смаки, її практицизм і прагнення до успіху в бізнесі, орієнтація на користь усе більше відбивались на загальній інтелектуальній атмосфері епохи.

За цих умов у XVII ст. формується нова європейська наука. Методичне спостереження, експеримент, обчислення стали її головними ознаками. XVII ст. – це час розквіту точних наук – механіки, оптики, математики, астрономії.

Відбиваючи тенденції нової епохи, філософія від абстрактних схем світового устрою переходить до дослідження проблем пізнання людиною світу. Це називають ґносеологічним поворотом у філософії. Два основні знаряддя пізнання – розум і досвід (чуттєве сприйняття, спостереження, практична діяльність) стають вихідними пунктами двох напрямів філософії цього періоду – раціоналізму та емпіризму. Водночас формуються два класичних погляди на світ – ідеалізм і матеріалізм.

Ідеалізм виходить з первинності ідеальної реальності (або людської свідомості, або світового розуму чи Бога).

Матеріалізм наголошує на первинності матерії, тобто природної, незалежної від думок про неї або її сприйняття реальності.

2. Раціоналістична філософія XVII–XVIII ст.

Філософи-раціоналісти виходили з розуму як єдино надійної основи пізнання. Найвпливовішим раціоналістом XVII ст. був француз Рене Декарт (1596–1650). Одним із головних напрямів філософствування Декарта були роздуми про метод, який би гарантував дійсне знання. Основою такого методу став методологічний сумнів. Сумніваючись у всьому і відкидаючи все, що викликає сумнів, ми дійдемо до того, був переконаний Декарт, у чому не можна сумніватись. Ми не можемо бути впевненими в наших чуттєвих сприйняттях і навіть у тому, про що ми думаємо, але наявність самого мислення є безсумнівною річчю. Звідси відомий вислів Декарта: «Я мислю, отже, я існую». Крім самого мислення існують ще деякі очевидні для нас речі. Це т. зв. вроджені ідеї, вони дані людині від народження, абсолютно ясні і не потребують перевірки. Такими є, наприклад, математичні поняття та аксіоми. З цих вроджених ідей можна, вважав Декарт, вивести всі інші вірні

твердження науки за допомогою методу дедукції, тобто переходу від загальних суджень до одиничних. Оскільки мислення безсумнівне і для свого існування потребує лише себе, то воно є субстанцією. Іншою субстанцією, незалежною і самодостатньою реальністю, є матерія, яку Декарт розумів як сукупність протяжних тіл. Отже, філософія Декарта – це дуалізм – визнання двох субстанцій.

Інший найвидатніший філософ-раціоналіст XVII ст. – голландець **Бенедикт Спіноза** (1632–1677). На відміну від Декарта, Спіноза визнавав лише одну субстанцію, яку, на його думку, можна назвати і Богом, і природою, і матерією. Субстанція Спінози нескінченна, і крім мислення і протяжності має безліч інших атрибутів, тобто суттєвих і необхідних якостей, а також модусів – одиничних, скінченних речей. Усе це доступне лише розуму людини.

3. Емпірична філософія XVII–XVIII ст. Французький матеріалізм.

Емпірична філософія вважає єдиною дійсною основою пізнання практичний досвід людини. Вона орієнтує пізнання на практику, на чуттєвий контакт з реальністю, на спостереження і експеримент як основні методи дослідження.

Засновником емпіричної філософії Нового часу вважають англійського філософа, мораліста, письменника і політичного діяча **Френсіса Бекона** (1561–1626). Бекон розробляв нові принципи, знаряддя пізнання, обґрунтовувавши метод індукції, який передбачає перехід від одиничних суджень до загальних, інакше кажучи, від фіксації окремих фактів до їх узагальнень в теоретичних положеннях.

Англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679) поєднував у своїй філософії елементи емпіризму та раціоналізму. Гоббс визнавав лише одну субстанцію – матерію, вважаючи протяжність лише одною з багатьох її властивостей. Існування вроджених ідей Гоббс заперечував. Основним джерелом

пізнання для нього є відчуття. Разом з тим, на його думку, лише розум дає тверду гарантію дійсного пізнання.

До найбільш видатних творів Т. Гоббса належать; «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської», «Про людину», «Про громадянина». Т. Гоббс вважав природне, додержавне існування людей негативним, тому що тоді панували інстинкти, відбувалася «війна всіх проти всіх». Для того щоб покінчити з первісним хаосом та гарантувати суспільний порядок і права громадян, індивіди уклали суспільний договір між собою, яким вручали свої права, долю і владу главі держави – монарху. Правитель участі у договорі не приймав і, відповідно, не ніс особистої відповідальності перед суб'єктами укладання суспільного договору. В обмін на права громадян держава гарантувала їм порядок у суспільстві. Так Т. Гоббс обґрунтовував необхідність абсолютної монархії.

Найбільшим представником англійського емпіризму XVII ст. був **Джон Локк** (1632–1704). Заперечуючи вроджені ідеї, Локк розглядав душу людини як чистий аркуш паперу. Предмети навколишнього світу через відчуття заповнюють цей аркуш. Немає нічого в розумі, стверджував Локк, чого б не було спочатку у відчуттях. Відчуття дають прості ідеї, роздумування складає з них складні ідеї. Прості ідеї діють знання про первинні і вторинні якості предметів. Первинні якості (протяжність, форма, вага) належать самим предметам. Вторинні якості (кольори, запахи, смак) лише утворюються під впливом предметів у нашому розумі.

Англійський філософ Дж. Локк вважається творцем політичної доктрини лібералізму. Головна робота «Два трактати про управління державою». Він запропонував свою інтерпретацію ідеї суспільного договору.

В основу концепції лібералізму Дж. Локк поклав принцип свободи і права особистості. Реалізація ідеалу вільної людини вимагає обмеження державної влади. З цією метою вільні

індивіди укладають суспільний договір, основним принципом якого є положення про народний суверенітет: народ – єдине джерело державної влади, і він укладає договір із правлячою владою. Головна функція держави полягає у захисті природних і невід’ємних прав людини – «права на життя, свободу і власність». Для того, щоб держава не зазіхала на права і свободи людини, Дж. Локк висунув ідею поділу державної влади на законодавчу і виконавчу. При цьому законодавча влада повинна мати більш високий статус, ніж виконавча, оскільки вона визначає політику держави. Право приймати закони має тільки парламент. Повноваження по реалізації законів у життя (виконавча влада) здійснюють монарх і кабінет міністрів. Найкращою формою правління Дж. Локк вважав конституційну монархію.

Значно збагатив політичну філософію Європи французький філософ **Шарль-Луї Монтеск’є** (1689–1755). Він активно розвивав ідею поділу державної влади. Потреба у поділі влади на законодавчу, виконавчу і судову виходить, на думку Ш.-Л. Монтеск’є, із природи людини, її схильності до зловживання владою. Державна влада повинна мати свої межі і не загрожувати правам і свободам громадян. У роботі «Про дух законів» він виділив три типи правління – республіку, монархію і деспотію. Ідеальний тип – демократична республіка, але в тих умовах вона була не досяжна. Соціальна нерівність перешкоджає формуванню політичної і моральної єдності суспільства, відповідно, правління народу було неможливе. Більш реалістичною виглядає, за Ш.-Л. Монтеск’є, форма аристократичної демократії, за якої правління монарха врівноважується правлінням представників народу.

Найвидатнішим англійським філософом XVIII ст. вважається **Девід Юм** (1711–1776). Юм приймає твердження Локка про існування зовнішньої реальності – джерела відчуттів лише як гіпотезу, яку не можна перевірити. Досвід – це все, що ми маємо, і про що можемо правдиво говорити. Досвід

же дає знання не про зовнішній світ, а про певний порядок сприйняття. Наприклад, те, що здається нам причиною і наслідком, є часовою послідовністю сприйняття (одне після іншого не означає – з причини іншого, говорив Юм).

У французькій філософії XVIII ст. було поширене вчення матеріалізму. матеріалізм визнає первинною реальністю матерію і вторинною – дух або свідомість.

Найвідоміші представники французького матеріалізму: **Дені Дідро** (1713–1774), **Поль Гольбах** (1723–1789), **Жульєн Ламетрі** (1709–1751), **Клод Гельвецій** (1715–1771). Згідно з поглядами французьких матеріалістів, матерія існує незалежно від свідомості і є те (як визначив П. Гольбах), що діє певним чином на наші почуття. Матерія ототожнюється з природою. Для Гольбаха природа є сукупністю атомів, що рухаються. Цей рух вічний і безупинний. Матеріалізм Гольбаха механістичний, це означає, що всі об'єкти в природі підкоряються законам механіки Ньютона. Світ вічний і нескінченний у просторі, з чого випливає, що не існує Бога як причини світу. Французькі матеріалісти були послідовними атеїстами. Людина у французькому матеріалізмі – одна з природних речей. Поділ людини на душу і тіло – це ілюзія, оскільки душа матеріальна, душа – це рух атомів у нервах і мозку.

Матеріалізм мав ряд особливостей:

по-перше, матеріалізм механістичний, що відповідало тоді духу епохи Просвітництва, оскільки з усіх наук найбільш розвиненою вважалась механіка. Ця риса знайшла прояв у тому, що всі форми руху матерії зводились до механістичної і пояснювались законами механіки. Жульєн Ламетрі навіть поширив механіцизм і на розуміння людини, вважаючи її своєрідною машиною;

по-друге, матеріалізм мав метафізичний характер, який полягав у розумінні розвитку як руху по замкненому колу, як кількісних змін, що мають не внутрішні, а зовнішні джерела. Але

вже Дені Дідро прагнув подолати механіцизм та метафізичність у розумінні розвитку, твердив, що й нерухоме у просторі тіло перебуває у русі, тобто розвивається, змінюється, відстоював ідею саморуху матерії, намагаючись пояснити внутрішньою суперечливістю матерії. Дені Дідро обґрунтував ідею безперервності розвитку та змін на всю природу, зокрема й на людину, висловив думку про єдність матерії та свідомості;

по-третє, французькі матеріалісти є войовничими атеїстами. Проте, у розумінні суспільства залишилися на ідеалістичних позиціях, хоча в питанні про виникнення суспільства схилились до натуралізму, розвивали теорію суспільного договору та природного походження держави. Французькі матеріалісти спільно з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, вирішенні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

4. Німецька класична філософія. Теорія пізнання і етика І. Канта.

Німецькою класичною філософією називають творчість низки німецьких філософів другої половини XVIII–XIX ст. Німецька класична філософія продовжувала традиції попередньої філософії, в певному сенсі була синтезом і завершенням ідей античної філософії. Філософії Середньовіччя, XVII–XVIII ст. З іншого боку, ця філософія стала основою, на яку спирається – або приймаючи, або критикуючи і долаючи – сучасна світова філософія.

Першим філософом, якого відносять до німецької класичної філософії, був **Імануїл Кант** (1724–1804). Головною частиною філософії Канта є теорія пізнання. Найбільш систематично вона викладена в «Критиці чистого розуму». Наше пізнання пов'язане з нашим досвідом, ми сприймаємо предмети, які дійсно існують і діють на нас. Але, по-перше, ми сприймаємо

не все в предметах. Те, що ми сприймаємо, Кант називає явищами або речами для нас. Те, що залишається поза нашим сприйняттям у дійсному світі, Кант позначає терміном речі в собі. По-друге, хоча пізнання і пов'язане з досвідом, воно починається не з досвіду. У свідомості до будь-якого досвіду вже існують певні знання, на які накладається досвід людини. Такі попередні знання Кант назвав апіорними (що означає, в перекладі з латини – до досвідні). Ці знання впливають з будови самої свідомості, з того, як ми здатні сприймати світ. Всі природничі науки, а більше за все, математика, на думку Канта, виходять з апіорних положень.

Апіорні знання – це форми, в які вкладаються всі наші сприйняття у досвіді. Ці форми притаманні не речам, а лише нашій свідомості. Кант розрізняє чуттєві апіорні форми і апіорні форми мислення. До перших він відносить простір і час. Апіорними формами мислення є, за Кантом, логічні категорії: кількість, якість, відношення, можливість, необхідність та ін.

Важливою частиною філософії І. Канта є його етична концепція, викладена в «Критиці практичного розуму». В моралі і взагалі у вчинках людина керується практичним розумом (так само як у пізнанні – чистим розумом). В основі практичного розуму знаходиться апіорний моральний закон – вічний, незмінний, начебто вмурований у свідомість кожної людини. Всі люди носять у собі моральний закон (хоча не всі йому слідуєть).

Моральні закони Кант називає імперативами (тому що вони завжди чогось вимагають від людини). Імперативи поділяються ним на гіпотетичні та категоричні. Виконання гіпотетичних імперативів пов'язане з певними умовами. Категоричні імперативи обов'язкові за будь-яких умов, незалежні від обставин. Власне, на думку Канта, існує лише один категоричний імператив, який і є ядром всієї етичної концепції Канта.

Головне його формулювання таке: «Вчиняй так, щоб правило твоєї волі могло в той же час мати силу принципу загального законодавства. Категоричний імператив визначає форму вчинків і нічого не говорить про їх зміст, але, можливо, саме звідси – його дієвість, прийнятність для всіх ситуацій і всіх особистостей».

Також І. Кант розробляв напрям політичної філософії. Особливе місце в ньому займали концепції лібералізму і розвитку європейських ідей правової держави. Його політичні роботи «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані», «До вічного миру», «Метафізика звичаїв». За Кантом проблеми устрою держави лежать безпосередньо у способах і методах управління народом. З цієї позиції І. Кант виділяв наступні форми правління: республіканську і деспотичну. Республіканська – заснована на відокремленні виконавчої влади від законодавчої. Побудова правової держави повинна здійснюватися через поступальні реформи, а не революції і насильство. Ідею поділу державної влади І. Кант тлумачить як ідею рівноваги гілок влади: законодавча влада належить тільки суверенній «колективній волі народу»; виконавча – концентрується у законного правителя і підпорядкована законодавчій верховній владі; судова влада – призначається виконавчою владою. Субординація й узгодження трьох гілок влади попереджує деспотизм і гарантує добробут народу.

І. Кант у роботі «До вічного миру» запропонував проєкт договору про вічний мир, який повинні підписати всі держави, для того щоб припинити загарбницькі війни. Це можливо зробити шляхом створення всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав, побудованих за республіканським принципом.

5. Концепція абсолютного ідеалізму Г. Гегеля.

У 90-ті роки XVIII ст. з критикою Канта і спробами розвитку його філософії виступає низка філософів. З них

найзначнішими представниками німецької класичної філософії вважаються **Йоган Готліб Фіхте** (1762–1814) та **Фрідріх Вільгельм Шеллінг** (1775–1854).

Але найбільшу популярність у першій половині XIX ст. і найбільше значення для подальшого розвитку філософії має творчість **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770–1831). Знаменитим Гегель став після публікації своєї першої великої праці «Феноменологія духу» (1807). Після неї вийшли найзначніші твори Гегеля – «Наука логіки» (1812, 1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1826).

Гегель називав свою філософію абсолютним ідеалізмом. Абсолютним у Гегеля є мислення. Треба розуміти, що те, що мав на увазі Гегель, це не мислення окремої людини, не чисте мислення, а мислення саме по собі, мислення як світовий процес. Весь світ є для Гегеля розгорнутим мисленням, рухом логічних форм. У цьому полягає принцип панлогізму. Другий головний принцип філософії Гегеля позначається терміном «діалектика». Діалектика – це вчення про розвиток та його рушійні сили. Діалектика – основний метод філософії Гегеля і цей метод полягає в тому, що все розглядається у розвитку, змінах і перетворені. Філософія Гегеля – це система понять, з яких попередні породжують наступні. Джерелом розвитку є тотожність протилежностей. Кожне поняття (тезис) породжує свою протилежність (антитезис), якою воно стає, заперечуючи свій первинний стан. Але процес на цьому не завершується, тезис і антитезис «знімаються» у синтезі – новому, вищому понятті, яке вміщує попередні в собі і, таким чином, є більш складним, змістовним, а це означає – і більш конкретним.

Основою мислення є те, що мислиться якась найзагальніша думка, яка проявляє себе у всіх більш конкретних поняттях. Її Гегель називає абсолютною ідеєю. Весь світ і розуміється Гегелем як саморозвиток абсолютної ідеї. У своєму саморозвитку абсолютна ідея проходить три стадії. Перша стадія: ідея в собі і для себе – ідея у сфері чистого мислення,

чистих логічних форм, понять як таких. Цій стадії у структурі філософії Гегеля відповідає наука логіки. Друга стадія: ідея в її інобутті – ідея, яка заперечує сама себе або відчужує себе (стає чужою, іншою для себе), стає перед собою у вигляді зовнішніх речей тобто природи. Цій стадії у структурі філософії Гегеля відповідає філософія природи. Третя стадія: ідея, яка повертається до себе зі свого інобуття – ідея повертається до себе за допомогою людини, стає свідомістю, мисленням, духом людини. Цій стадії відповідає у Гегеля філософія духу.

Також найбільш завершеної і систематизованої форми набувають концепції правової держави і громадянського миру в його праці «Філософія права». На думку Гегеля, держава реалізує ідею розуму, свободи і права. Вища форма держави – це національна держава. Найкраща форма державного правління є спадкова монархія. Державна влада поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу (урядову) і королівську (монарх наділений певною законодавчою ініціативою). Г. Гегель розвивав ідею громадянського суспільства, розуміючи під ним систему суспільних інститутів, які виступають посередниками між державою і людьми та захищають їх інтереси на державному рівні.

6. Антропологічний матеріалізм та психологічний аналіз сутності релігії Л. Фейєрбаха.

Глибоким критиком ідеалістичної системи Гегеля став Л. Фейєрбах (1804–1872 рр.), його сучасник, учень, який не став послідовником свого вчителя. З Л. Фейєрбаха починається період нового злету, піднесення матеріалізму. У світі немає нічого, крім природи, вона ніким не створена і є причиною самої себе. Природа є також основою походження людини, а релігія – це хибна, перекручена свідомість. Він не просто відкидав релігію з порогу, як це робили багато його попередників, а дав психологічний аналіз її існування. Такі думки Фейєрбаха – це ніби справжній матеріалізм і атеїзм. Але його філософія не була послідовно матеріалістичною.

В розумінні природи Фейєрбах – матеріаліст, а в розумінні історії людства – ідеаліст. Великі зміни в історії суспільства, вважав філософ, пояснюються змінами форм релігії. Будучи глибоким критиком релігії, що існувала на той час, Фейєрбах намагався створити свою нову релігію, в якій замість культу Бога буде панувати культ людини і любові. Крім цього, матеріалізму Фейєрбаха були притаманні такі риси, як метафізичність, механіцизм, він мав споглядальний характер. У центрі філософії Фейєрбаха стояла людина, тому його філософія була антропологічною і глибоко гуманістичною. Але людину він розумів однобоко, тільки як частину природи, як біологічну істоту, яка повністю залежить від природи, «панує» над природою «шляхом покори їй», в той час як їй слід розглядати як єдність біологічного і соціокультурного.

7. «Філософія тотожності» законів природи і мислення **Ф. В. Шеллінга**. Суб'єктивний ідеалізм Фіхте був нездатним пояснити явища природи та суспільного життя, практичної діяльності людини. Спробою його критичного осмислення стала так звана об'єктивно ідеалістична філософія тотожності, основоположником якої був Ф. В. Шеллінг (1775–1854 рр.). Цінним у філософії Шеллінга було те, що, виходячи з теорії тотожності, він наполягав на пріоритеті природи щодо вічно існуючого протиріччя «Я і середовище», показав діалектичний розвиток єдиної природи й існування єдності живої і неживої природи. Намагаючись узагальнити досягнення наукових знань свого часу, Шеллінг вирішував проблему знаходження вихідного начала, яке, на його думку, повинно бути вищим від суб'єкта, природи і духу, з якого виводилось би як перше, так і друге. За такий першопочаток Шеллінг приймає субстанцію, певний абсолют, що виступає у вигляді абсолютного розуму, існує одночасно як суб'єкт-об'єкт, як абсолютна єдність духовного і природного. Але він не знаходить відповіді на питання про те, який саме механізм виникнення із абсолюту конкретних кінцевих речей.

Звичайно, Шеллінг висунув плідну ідею про першооснову як принцип вирішення всіх теоретичних ускладнень, але він не зміг дати відповіді на багато питань, за розв'язання яких узявся Гегель.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст понять «філософія Нового часу», «гносеологічний поворот», «раціоналізм», «емпіризм», «матеріалізм», «ідеалізм».
2. Поясніть основні засади філософії Декарта та наступні поняття: метод дедукції, вроджені ідеї, субстанція, матерія і мислення у Декарта, дуалізм, моністична філософія Спінози, плюралістична філософія Лейбніца, монада.
3. Розкажіть про емпіризм Бекона, метод індукції, теорію пізнання Локка, первинні і вторинні якості, скептицизм Юма, французький матеріалізм.
4. Розкрийте зміст понять «німецька класична філософія», «критична філософія Канта», «речі в собі», «речі для нас», «досвід», «апріорні знання», «етичний раціоналізм Канта», «категоричний імператив».
5. У чому сутність абсолютного ідеалізму Гегеля? Визначте зміст наступних понять: панлогізм, діалектика, наука логіки Гегеля, філософія природи Гегеля, філософія духа Гегеля.
6. Розкрийте зміст понять «сучасна філософія», «антиметафізична спрямованість», «антропологічний поворот», «лінгвістичний поворот у філософії», «некласичні напрями філософії», «наукова філософія», «ірраціоналізм».
7. Визначте зміст понять «феноменологія», «феномен», «зміст свідомості», «феноменологічна редукція», «екзистенціалізм», «екзистенція», «екзистенційні стани людини».
8. Розкрийте зміст понять «філософія життя», «життя як філософська категорія», «воля до життя», «воля до влади»,

«творчий порив», «прагматизм», «прагматичний принцип Пірса», «пластичний всесвіт», «інструменталізм».

9. Розкрийте зміст понять «марксизм», «діалектичний матеріалізм», «закони діалектики», «соціальна теорія марксизму», «соціально-економічна формація», «теорії технологічного детермінізму», «постіндустріальне суспільство».
10. Прокоментуйте висловлювання Ф. Бекона: «Природа речей краще виражається в стані штучної обмеженості, ніж у їх власній свободі».
11. Прокоментуйте вислів Г. Лейбніца: «В інтелекті немає нічого, чого раніше не було б у відчутті, крім самого інтелекту».
12. Прокоментуйте вислів Вольтера: «Якби Бога не було, його слід було б вигадати».
13. Прокоментуйте висловлювання Ж.-Ж. Руссо: «Народи! Знайте ж раз і назавжди, що природа хотіла вберегти вас від знання, як мати, яка виринає небезпечний предмет з рук свого малюка; що всі таємниці, які вона від нас приховує, – це біди, від яких вона нас захищає; що труднощі навчання – це не менше з її благодіянь. Люди зіпсовані; вони могли б бути ще гірше, якби мали нещастя народитися вченими. До чого були б нам мистецтва, якби не розкіш, яка їх живить? Не будь людської несправедливості, навіщо знадобилася б нам юриспруденція? Що стало б з історією, якщо б не було ані тиранів, ані воєн, ані змовників?».
14. Прокоментуйте висловлювання І. Канта: «Отже, предмети досвіду ніколи не дані самі по собі: вони усвідомлюються тільки в досвіді і окремо від нього зовсім не існують. Що можуть бути жителі на Місяці, хоча жодна людина ніколи не бачила їх, без сумніву, можна допустити, але це означає лише, що у можливному просуванні досвіду ми могли б сприйняти їх; бо дійсно лише все те, що знаходиться в контексті зі сприйняттям, за законами емпіричного

просування. Отже, жителі Місяця дійсні в тому випадку, якщо вони знаходяться в емпіричному зв'язку з моєю дійсною свідомістю, хоча вони від усього цього не стають ще дійсними самі по собі, тобто поза цього емпіричного просування».

15. Прокоментуйте висловлювання Г. В. Ф. Гегеля: «І справді, ніде: ні на небі, ні на землі, ні в духовному світі, ні в світі природи – немає того абстрактного «або-або», яке стверджується розсудком. Все будь-де існуюче є якесь конкретне і, отже, якесь в самому собі різне і протилежне. Обмеженість речей і полягає в тому, що їх безпосереднє наявне буття не відповідає тому, що вони суть в собі... Протиріччя – ось що насправді рухає світ, і смішно говорити, що протиріччя не можна мислити. Правильно в цьому твердженні лише те, що протиріччям справа не може закінчитися і що воно (протиріччя) знімає себе саме через себе».
16. Прокоментуйте висловлювання Г. В. Ф. Гегеля: «Звичайно ми називаємо істиною співпадіння предмета з нашим уявленням. У філософському сенсі, навпаки, істина в своєму абстрактному вираженні взагалі означає співпадіння деякого змісту з самим собою. Ми говоримо, наприклад, про справжнього друга, і розуміємо під цим такого друга, спосіб дії якого відповідає поняттю дружби. Неістинне означає в цих висловах погане, невідповідне самому собі. У цьому сенсі погана держава є неістинною державою, і погане і неістинне взагалі виявляється в протиріччі між визначенням або поняттям і існуванням предмета. Тільки Бог є справжня відповідність поняття і реальності. Але все обмежені речі мають в собі неістинність, їх існування не відповідає їх поняттю. Тому вони повинні піти на дно, і ця їхня загибель служить проявом невідповідності між їх поняттям і їх існуванням».

Підготуйте реферати за наступними темами:

1. Емпіризм і раціоналізм у мисленні Нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт, Дж. Локк, Г. Ляйбниц, Дж. Берклі, Д. Н'юм).
2. Пантеїзм Б. Спінози.
3. Деїзм і механіцизм у філософській думці XVII–XVIII століть. Ж.-Ж. Руссо: «чужий серед своїх» у таборі просвітителів.
4. Трансцендентальний ідеалізм І. Канта і проблема можливості адекватного пізнання світу.
5. І. Кант про сутність «скандалу у філософії».
6. Діалектична логіка Г. В. Ф. Гегеля.
7. Вчення Г. В. Ф. Гегеля про абсолютну ідею.

Рекомендована література

1. Філософія : кредитно-модульний курс : підручник для студ. ВНЗ / [К. А. Іванова та ін.] ; за заг. ред. К. А. Іванової ; Нац. фармацевт. ун-т. – Харків : Золоті сторінки : НФАУ, 2014. – 471 с.
2. Філософія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. В. Губерський та ін.] ; за ред. Л. В. Губерського. – Х. : Фоліо, 2013. – 509 с.
3. Філософія : навч. посіб. / [О. М. Кузь та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. Ф. Чешка ; Харк. нац. екон. ун-т. – Х. : ХНЕУ, 2013. – 263 с.
4. Гадамер Г.-Г. Істина і метод : у 2 т. / Т. 1. Герменевтика І. Основи філософської герменевтики. – К. : Юніверс, 2000. – 464 с.; Т. 2. Герменевтика ІІ: доповнення. – К. : Юніверс, 2000. – 478 с.
5. Гайдеггер М. Що таке метафізика? Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. ; за ред. Л. Губерського. – Київ : Знання, 2009. – С. 74–86.

6. Історія філософії : підручник для вищої школи / В. Г. Кремень [та ін.]. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Х. : Прапор, 2003. – 768 с.
7. Історія філософії : підруч. для студентів ВНЗ : у 7 т. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2013 (Серія «Історія філософії»). – Т. 4. Німецька філософія Нового часу / Д. Є. Прокопов, Н. М. Бобошко, Т. А. Титаренко ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Ярошовця. – 2013. – 558 с.
8. Історія філософії : підручник / [В. І. Ярошовець та ін.] ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Ярошовця ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Карпат. ун-т ім. Августина Волошина. – Ужгород : Патент, 2014. – 839 с.
9. Множинська Р. В. Історія філософії (Антична філософія – Філософія доби Нового часу). Хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. – К. : КНУТД, 2011. – 223 с.
10. Петрушенко В. Л. Філософія: Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2014. – 594 с.
11. Рижак Л. Філософія : підручник / Людмила Рижак ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 649 с.
12. Сторіжко Л. В. Історія філософії : навч. посіб. / Л. В. Сторіжко ; Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. – Київ : Фенікс, 2012. – 156 с.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема № 1. Філософія як світогляд і наука.....	5
Тема № 2. Філософія Стародавньої Греції.....	17
Тема № 3. Філософія Середньовіччя та Відродження.....	32
Тема №№ 4–5. Філософія Нового часу (XVII–XIX ст.). Німецька класична філософія.....	49

Навчальне видання

ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

ФІЛОСОФІЯ

Методичні вказівки для самостійної роботи студентів

У трьох частинах

Частина I

Комп'ютерне верстання *Н. М. Ковальчук*

Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 3,89. Вид. № 35. Зам. № 3009-47.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007
E-mail : publishing@nuos.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.